

Filozofski Fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3, Zagreb

Diplomski rad iz kolegija Egejska arheologija:

Arhitektura minojskih palača

Student: Saša Ćurčić

Mentor: dr. sc. Helena Tomas

Zagreb, svibanj 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD (str. 3)
2. GEOGRAFSKA I KLIMATSKA OBILJEŽJA (str. 4.)
3. FUNKCIONALNA I ARHITEKTONSKA OBILJEŽJA PALAČA (str. 8.)
4. PLANIRANJE I ORIJENTACIJA PALAČA (str. 15.)
5. KRONOLOGIJA PALAČA (str. 17.)
6. KNOSSOS (str. 19.)
7. PHAISTOS (str. 41.)
8. MALIA (str. 54.)
9. ZAKROS (str. 65.)
10. AYIA TRIADHA (str. 72.)
11. ZAKLJUČAK (str. 79.)
12. POPIS LITERATURE (str. 80.)
13. POPIS SLIKA (str. 82.)
14. POPIS KRATICA (str 84.)

UVOD

Prva velika civilizacija Europe ostavila je iza sebe mnoge impresivne materijalne ostatke. Među dosezima Minojaca palače zauzimaju posebno mjesto. U popularnoj mašti uvijek će biti vezane uz labirint iz grčkog mita, a arheolozima pružaju najznačajnije i najjasnije uvide u život Minojaca. Termin palača možda navodi u krivom smjeru jer se radi o zdanjima koje bi mogli opisati kao labirint isprepletenih prostorija različitih namjena i arhitektonskih rješenja.

U užem smislu cilj je rada definirati palače u arhitektonskom i funkcionalnom vidu. Zbog cjelovitosti rada, kao i zbog odnosa koji arhitektura ima s okolišem koji je okružuje, rad ću započeti s opisom geografskih i klimatskih prilika Krete, kako današnjih, tako i onih u minojsko vrijeme. Zatim slijedi definiranje palače u funkcionalnom i arhitektonskom vidu, a definicija će biti potkrijepljena dokazima te detaljnijim opisima arhitektonskih elemenata i obilježja. Poglavlje „PLANIRANJE I ORIJENTACIJA PALAČA“ bavit će se, među ostalim, odnosom koji su palače imale s kretanjem Sunca. Igre svjetla i sjene značajan su element u minojskoj arhitekturi. O tome nam svjedoče okna za svjetlost te kontrast otvorenih dvorišta sa zakućastim i skrovitim labirintom prostorija. Nakon toga osvrćem se na kronologiju palača, kako bismo definirali vremenski okvir u kojem se odvijao život palača. Opisujem okolnosti koje su prethodile njihovom nastanku te one koje su slijedile nakon njihova pada.

Ostatak rada bavi se detaljnim opisima pojedinih palača, s naglaskom na njihova arhitektonska obilježja. Gdje je moguće, opisujem kakav je značaj pojedini arhitektonski element igrao u životu vladara, svećenstva ili prosječnog Minojca. Opisujem četiri najznačajnije palače – Knossos, Phaistos, Malia i Zakros. Kako bi uobličio i potkrijepio iznesenu definiciju palača, stavljam ih u kontrast sa značajnim i zanimljivim primjerom minojske aritekture – Ayom Triadhom. Taj zanimljivi lokalitet dijeli neka obilježja s palačama, ali mu nedostaju neka druga bitna obilježja koja označuju palaču. Rad zaključujem

vraćajući se na teze iz poglavlja o funkcionalnim i arhitektonskim obilježjima, potkrepljujući ih iznesenim primjerima. Prilikom imenovanja arhitektonskih cjelina palače referencirati ću oznake prostorija koje prenosi Gerald Cadogan u svojoj knjizi *Palaces of Minoan Crete*.

GEOGRAFSKA I KLIMATSKA OBILJEŽJA

Kreta je smještena između tri kontinenta. Na jugu je Afrika udaljena otprilike 250 km, na istoku Rodos i kopno Male Azije, a sjeverno i sjeverozapadno je kopno Grčke tegejski otoci. Kreta zauzima južni dio egejskog otočja i daleko je najveći otok u Egejskom moru. Rasprostire se od istoka prema zapadu 200 km u duljinu. Širina od sjevera prema jugu varira od 12,5 km kod tjesnaca Ierapetre do 58 km na najširem dijelu, kod Psiloritija u centru otoka. S bilo koje početne pozicije, otok je moguće prehodati po njegovoj širini u jednom danu. Diljem otoka rasprostire se lanac planina, a Psiloriti najviša je planina na otoku (2565 m). Samo je 5 višegodišnjih rijeka na Kreti iako ima više sezonskih potoka vode koji teku s planina. Plaže na sjevernoj obali su uglavnom pješčane, a na jugu se sastoje od šljunka nastalog prirodnom erozijom obližnjeg gorja.¹

¹ G.Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; 1976; str. 10-11

 Greece in the Bronze Age. Three distinctive civilizations—Cycladic, Minoan, and Mycenaean—developed around the Aegean Sea in the third and second millennia B.C.E.

Slika 1.

Nabrojane planine uglavnom se sastoje od vapnenca, što im daje karakterističnu, sivu boju. Zbog vapnenačke građe krajolik je krški s oštrim stijenama, hrbatima, špiljama i prijevojima. Jedna od geografskih oznaka otoka su i visoravni koje se nalaze i na nadmorskim visinama od 1000 m ili više. Najviša od njih je ravan Lasithi koja se rasprostire na 72 km². Lasithi je pokriven snijegom tijekom zimskih mjeseci, a na proljeće se poplavi. Okolnu zemlju obrađivali su već Minojci koji su se nastanili na njenim rubnim dijelovima. Pećine koje su rasprostrte po planinskom lancu Minojci su koristili kao svetišta. Kasnije ih je i grčka tradicija uklopila u dio svog obreda.²

Kreta veći dio godine uživa ugodne vremenske prilike - sunčano i toplo vrijeme. Toplina se nastavlja sve do prosinca, rashlađena povremenim kišama koje se javljaju nakon jesenskog ekvinocija. U kasnu jesen otok pozeleni od oživjele flore, a najljepši je u travnju za vrijeme cvata. Zime nisu hladne, već ugodne. Snijega ima samo na visokim nadmorskim visinama vrijeme zimskih mjeseci. Ljeti puše meltemi, jutarnji povjetarac čiji se intenzitet povećava do 14-15h popodne, i polako se smiruje u sumrak. Ponekad s juga, tj. iz Libije, po nekoliko dana puše vrući, prašnjav vjetar. Najčešće se to događa u proljeće, ali ponekad i ljeti.

²G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 10-11

Puhao je i tokom uništenja palače u Knossosu 1375. pr. Kr. O tome nam svjedoče i oznake gorenja na zapadnoj fasadi palače.³

Slika 2.

Od antike do danas otok je promijenio razinu obale. Tako je i rimska luka u Phalasarini izašla na suho tlo. Na istoku otoka obala se spustila, a more je progutalo prijašnju obalu. Minojsko naselje Mokhlos koje se u minojsko vrijeme nalazilo na poluotoku danas je postalo mali otočić. Još jedna bitna promjena od antike do danas je i nestajanje velike količine drvene mase s otoka. To je utjecalo i na klimu. Smanjio se volumen padalina, što je naštetilo agronomskom potencijalu otoka. Rijeke su se pretvorile u potoke, a mnogi planinski dijelovi otoka pretvorili su se u pustopoljine. Raslinje je pretrpjelo i dodatnu štetu djelovanjem brojnih koza i od čovjekovih ruku.⁴

Periode najvećeg prosperiteta Kreta je uživala u minojskim, zatim u rimskim vremenima te opet od nedavne prošlosti. Dugi periodi mira omogućili su naseljavanje nizina, obale i niskih visoravni bez potrebe za utvrdama. Danas otok ima populaciju veću od 620 000 ljudi i adekvatnu količinu hrane da prehrani populaciju. Mnogobrojna stada ovaca i koza još su jedna od karakteristika otoka prisutnih još iz minojskih vremena. To nam svjedoče i linear B tablice, koje bilježe stada i od 1000 ovaca.⁵

³ Ibid.; str. 10-11

⁴ G.Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 10-11

⁵ Ibid.; str. 10-11

Otok obiluje narančama, grejpom, ribizlom, vinom i maslinovim uljem koji predstavljaju i glavni izvoz otoka još od antike, a tako i danas. Osim ovih prehrambenih namirnica, na otoku se nalazi relativno malen broj prirodnih resursa. Doduše, obiluje vapnencom koji se od minojskih vremena koristi u gradnji palača i vila. Otok također obiluje i gipsom kojim su se u minojsko vrijeme premazivali podovi i zidovi. Serpentin, stalaktit i breccia koristili su se u proizvodnji vaza. Također, na Kreti postoji i tip mramora, ali čini se da ga Minojci nisu mnogo koristili. U blizini Krete na otoku Melu, 135 km sjevernije, nalazi se tip kamena vulkanskog porijekla, opsidijan. On se na Kretu uvozi još od 7. tisućljeća pr. Kr. Koriste ga i Minojci, kao dio tehnike i znanja usvojenog od svojih prethodnika. Nešto kasnije u minojskoj povijesti pojavit će se i drugi tipovi opsidijana.⁶

Minojci su također uvozili i luksuznu robu kao što su srebro, zlato, alabastar, ametist, karneol, lapis lazuli i slonovača. Ova posljednja je pronađena u jednoj prostoriji u Zakrosu zajedno s bakrenim ingotima. Sigurno je uvezena, jer ne postoje dokazi da su slonovi ikada živjeli na Kreti. Uvezio se i bakar s Cipra, kako potvrđuju ingotinađeni u Ayia Triadhi i Zakrosu. Kositar je također dolazio kao uvoz, iz nekih od dalekih nalazišta u Španjolskoj, na Britanskim otocima, u Iranu, središnjoj Europi, Etruriji i Transkavkaziji. Imajući to u vidu, potrebno je naznačiti da se bronca pojavljuje učestalo na Kreti tek od 2. tisućljeća pr. Kr. Srebro i olovo vjerojatno su dolazili s Kiklada, slonovača iz Sirije, a zlato i drago kamenje iz Egipta.⁷

Osim neobrađenih materijala s istoka su dolazili i gotovi produkti: žigovi i pečati iz Egipta, kamene vaze, cilindrični pečati i noževi iz Biblosa. Vidljiv je utjecaj tehnologije s istoka na lokalnu metalurgiju. Pojavila se i tehnika granulacije u zlatarstvu. Uvezeno je mnogo zanimljivih predmeta osobne upotrebe kao što su nojeva jaja. U Knossosu je nađena statueta egipćana Usera, koji je vjerojatno posjetio Knossos u vrijeme starih palača. Od umjetničkih motiva, spirala je najpoznatija, vjerojatno je naslijeđena s Kiklada. Također je osjetan utjecaj Egipta, iz kojeg dolazi umjetnički trend koji zahvaća i minojsko slikarstvo, čemu vjerodostojno svjedoče sačuvane freske.⁸

⁶ Ibid.; str. 11

⁷ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 11

⁸ Ibid.; str. 12

S obzirom na količinu uvoza, relativno je malo minojskog izvoza nađeno izvan Krete. Nekoliko bodeža na Cipru, kamene vaze u Siriji i Egeji te keramika, u prvom redu Kamares vaze starih palača nađene u dolini Oronta i u Abydosu u Egiptu. Ostatak izvoza vjerojatno je bio propadljive naravi, ali postoje indicije da su Minojci izvozili vino, masline te vjerojatno vunu i čempres. Također, postoje dokazi da su posredovali i pri prijenosu metala iz centralne Europe do Egipta.⁹

FUNKCIONALNA I ARHITEKTONSKA OBILJEŽJA PALAČA

Ovo poglavlje pokušat će dati odgovor na pitanje što je to minojska palača te u detalje istaknuti elemente koji karakteriziraju minojsku palaču. Pri tome je poseban naglasak stavljen na arhitektonska obilježja - sukladno temi rada. No, prije nego li detaljnije obradimo arhitektonske elemente palače, navedimo u kraćim crtama što definira palaču iz funkcionalne perspektive. To gledište određuje palaču kao političko, ekonomsko, religijsko i umjetničko središte regije.

Da bi se neki građevinski kompleks mogao nazvati palačom, mora imati određene funkcije. Kao prvo, palače imaju ekonomsku funkciju. U palačama se vršila pohrana i preraspodjela robe kao što su bronca i tekstil, prerada sirovina te izrada gotovih proizvoda. Istovremeno palača je administrativno i političko središte regije. Ona je sjedište vladajuće elite te sadrži prostrane prostorije, kao što su hale za bankete te neke sekundarne objekte kao što su kupaonice. Konačno, palača ima i vjersku funkciju. To se očituje u raznim svetištima i drugim kulturnim elementima.¹⁰

⁹ Ibid.; str. 12

¹⁰J. C. McEnroe; Minoan Crete; 2010; poglavlja 5.,7. & 8.

U političkom smislu palače su bile sjedište minojskih vladara. To nam potvrđuju arhitektonski ostaci vladarskih rezidencija. Palače imaju luksuzne prostore za život s kupaonicama i toaletima i jasno je da su bile dom lokalne elite, odnosno vladara minojskog svijeta. Usko vezana uz funkciju središta vladara jest funkcija palače kao političkog središta regije. Arhitektonski dokazi koji upućuju na to su prijestolne dvorane i hale za primanje gostiju. Nužno je napomenuti da je prijestolna dvorana nađena samo u Knossosu te ostaje upitna njena funkcija. Evans je smatrao da pripada u LMII razdoblje i vezao ju je uz kasniji, mikenski utjecaj. Velike hale za primanje gostiju lijepo su uređene prostorije koje pokazuju varijacije u obliku i lokaciji unutar plana palače. One u Knossosu i Maliji nalazile su se na gornjem katu, nadgledajući zapadno dvorište. Prostorija sličnih arhitektonskih odlika u Zakrosu nalazi se na prizemlju, zapadno od središnjeg dvorišta. Bez obzira na razlike u rasporedu i obliku ovih prostorija, opće je prihvaćeno da se radi o prostorijama čija je funkcijabila primanje gostiju.¹¹

Da je palača bila i ekonomsko i administrativno središte regije potvrđuju nam radionice, skladišta i arhivi koji su nađeni u svim palačama. Veliki dio prizemlja palača pokrivaju skladišta. U njima su čuvana dobra koja su djelomice i proizvedena unutar samih zidova palače. Radi se o nizu prostorija u kojima su nađeni pithosi koji su čuvali ulje, žito, vino i ostala dobra koja su Minojci skladištili. Postoji i čitav niz radionica čija funkcija je bila vezana uz proizvodnju ulja, keramike i drugih dobara¹²

Briga o tolikoj količini robe nije bila prepuštena slučaju. Tome svjedoče i linear B tablice nađene u i okolo skladišta, ana kojima se nalazi popis skladištene robe. Vjerojatnose iz tog razloga i arhivi nalaze u blizini skladišnih i proizvodnih blokova palače. Da se veći dio proizvodnog procesa odvijao unutar palače ukazuju nam nađene radionice. Palače predstavljaju centar umjetnosti minojskog svijeta, a to se očituje u vidu fresaka, luksuzne lončarije, obrednih predmeta i arhitekture.¹³

Palače su ujedno bile i religijski centri minojskog svijeta, o čemu svjedoče mnogi arhitektonski dokazi. Najjasnije se to očituje u svetištima, s njima povezanim riznicama, u kriptama sa stubama te bazenima za čišćenje koji se rasprostiru na raznim lokacijama diljem

¹¹ Ibid.; poglavlja 5.,7. & 8.

¹² Ibid.; poglavlja 5.,7. & 8.

¹³ J. C. McEnroe; Minoan Crete; 2010; poglavlja 5.,7. & 8.

svih opisanih palača. Relativno malo nam je poznato o minojskoj religiji, prvenstveno zbog nedostatka pisanog dokaza. Međutim, opći konsenzus među znanstvenicima i istraživačima minojske arhitekture i povijesti jest da su ove prostorije i arhitektonski elementi služili u obredne svrhe. Nadalje, sudeći po dokazima koje iznosi J. W. Graham, poznate igre preskakanja bikova održavale su se upravo u središnjim dvorištima palača. To je još jedan dokaz da su palače u religijskom životu minojske populacije zauzimale središnje mjesto. Kada se dotičemo religije bitno je spomenuti i svetišta na vrhuncima brda. Formalno ona nisu dio arhitekture palače. Nalaze se izvan arhitektonskog kompleksa same palače, ali su orijentirane prema pripadajućoj palači.¹⁴

Slika 3.

Nakon što smo definirali minojsku palaču iz funkcionalnog pogleda, pogledati ćemo поближе koje arhitektonske odlike sačinjavaju minojsku palaču. Prije svega lokalitet mora pokazivati opću monumentalnost u izgradnji te je stoga neophodno prisustvo tesanih zidova, fresaka i popločanih dvorišta. D.J.I.Beggtvrđi da je palača termin koji se odnosi samo na

¹⁴ Ibid.; poglavlja 5., 7. & 8.

strukture sa zapadnim dvorištem, skladištima iza udubljenog zapadnog pročelja, središnjim dvorištem i stambenim prostorijama.¹⁵

Minojske palače građene su od tesanih kamenih blokova pravilnih, pravokutnih oblika, a ponegdje je prisutna i gradnja u nepravilnim kamenim oblucima. Od građevinskih elemenata istaknuti su ortostati, stubovi i stupovi. Ponegdje su preživjeli i gipsom popločani podovi te dvorišta popločana kamenim ulomcima. Palače nisu utvrđene fortifikacijama što je već dugo vrijeme ishodište mita o miroljubivim Minojcima. Međutim, mir je vjerojatno čuvala jaka mornarica.¹⁶

Karakteristika palačaje i višekatna gradnja, a na to ukazuju preživjela i uništena monumentalna stepeništa rasprostrta diljem palača. Pročelja minojskih palača prošarana su nišama, polustupovima i uvučenim prozorima. Prostorije su povezane vratima, a za dovod svjetla i svježeg zraka u kompleksnom nizu prostorija bila su zadužena okna za svjetlost. Ona su element koji u minojsku arhitekturu uvodi dinamiku igre između svjetla i sjene. Minojci su razvili kompleksan sustav odvoda i kanalizacije koji im je omogućio kupaonice i bazene za čišćenje u palačama te digao nivo higijene. U relacijama brončanodobnog svijeta Minojcisu bili jedna od najnaprednijih civilizacija u manipuliranju tokovima vode.¹⁷

Kako je istaknula C. Palyvou arhitektura se ne bavi samo izgrađenim, također ju interesira i neizgrađeno te mjesta koja nisu niti jedno niti drugo. Parovi suprotnosti na koje nailazimo kada se bavimo arhitekturom (izgrađeno/ne izgrađeno, vanjsko/unutrašnje, otvoreno/zatvoreno...) definiraju spektar posrednih situacija. U minojskoj arhitekturi je taj spektar veoma bogat nijansama.¹⁸

¹⁵D.J.I. Begg, 'Continuity in the West Wing at Knossos', 1987 u R.Hägg, i N. Marinatos (urednici), str. 179-184.

¹⁶J. C. McEnroe; Minoan Crete; 2010; poglavlja 5.,7. & 8.

¹⁷C. F. MacDonald & J. M. Driessen; The Drainage System of the Domestic Quarter in the Palace at Knossos; The Annual of the British School at Athens; Vol. 83 (1988); str. 235-258

¹⁸C.Palyvou; Outdoor space in Minoan architecture: "community and privacy"; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE (2004); str. 207-217

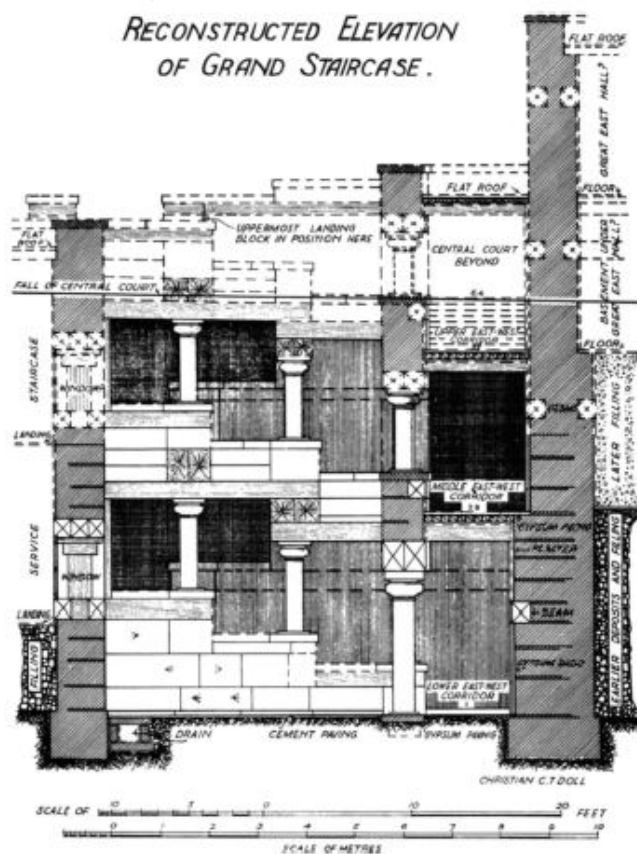

Fig. 3. Reconstructed elevation of Grand Staircase. (By Christian C.T. Doll [Evans 1921, fig. 247])

Slika 4.

Prva i osnovna odlika palače, na koju će čak i brzi pogled na plan Knossosa ili Phaistosa ukazati, jest njeno središnje dvorište. Središnja dvorišta su, bez sumnje, karakterističan i najistaknutiji formalni arhitektonski element svih palača. Sva središnja dvorišta istesu orijentacije, po dužini raspoređena na osi sjever-jug (iako je palača u Zakrosu odmaknuta od prave sjever-jug osi za 37° istočno). Središnja dvorišta također dijele i omjer, koji je u svim slučajevima, otprilike, 2 : 1. Međutim, nisu sva središnja dvorišta istih dimenzija. Tako je ono u Knossosu 53 × 28 m, a Phaistos i Malia imaju dvorišta gotovo identičnih dimenzija, 51 × 22 m. U Galatasu je središnje dvorište nešto manje, tj. 35 × 15 m, a ono u Zakrosu je još manje, 30 × 12 m.¹⁹

¹⁹ J.Driessen; The Central Court of the Palace at Knossos; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE (2004), str. 75-82

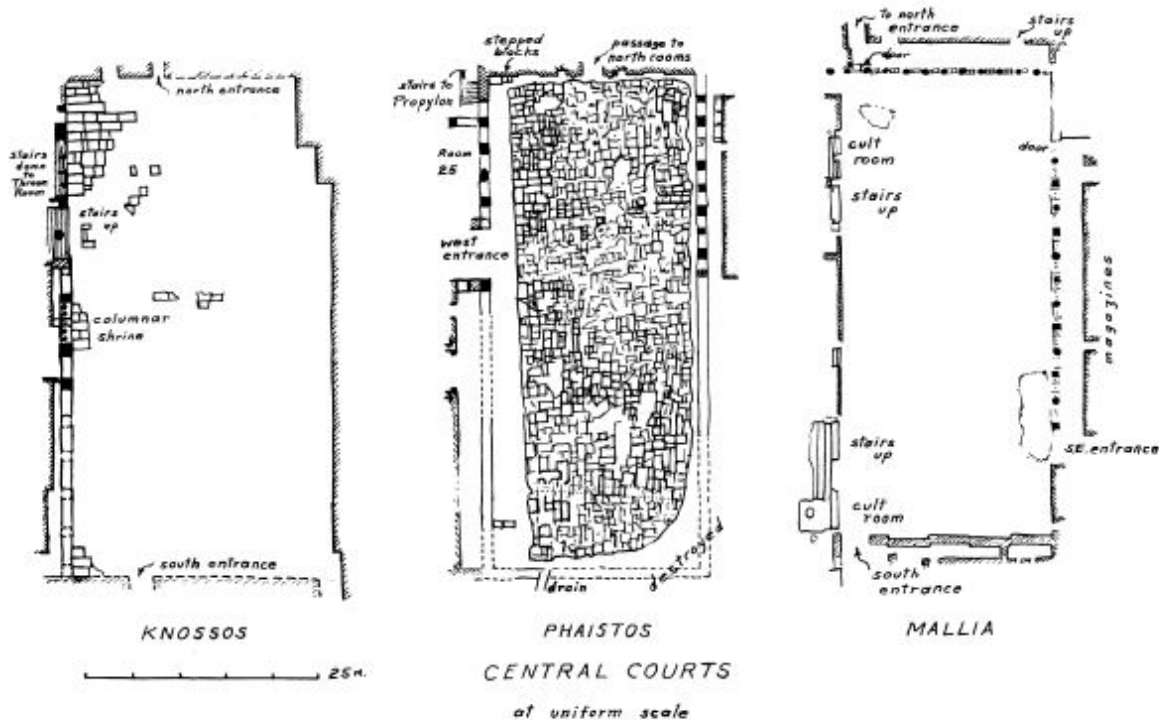

FIG. 1. Central Courts of Palaces of Knossos, Phaistos, and Mallia at the same scale

Slika 5.

U svim je palačama pridana posebna pažnja arhitekturi uokolo središnjeg dvorišta. U Maliji portici se prostiru duž sjeverne i istočne fasade. Istočni portik sastojao se od izmjeničnog niza stubova i stupova. Zapadna strana je vodila do formalnih ulaza u obredne sobe, a odavde je stepenište vodilo do hale na gornjem katu. Portici su se također rasprostirali duž istočne i zapadne fasade u Phaistosu. Na bokovima se nalazepolustupovi, a pored njih se nalaze niše. Na bokovima niša pročelje je uvučeno za prozore gornjeg kata. Igra između ovih elemenata jedan je od najelegantnijih prizora u minojskoj arhitekturi. Isti osnovni elementi i iste uloge povezuju arhitekturu fasada koje se nalaze uokolo središnjih dvorišta. Cilj im je bio da uokvire središnje dvorište. Osim tog imale su zadaću najaviti, a s druge strane sakriti kompleksnost i razgranatost važnih prostorija koje se nalaze iza njih.²⁰

Uz središnja dvorišta još jedan značajan arhitektonski element ne izgrađenogdefinira arhitekturu palača, a riječ je o zapadnim dvorištima. Nalaze se neposredno pored palača, na mjestima gdje se one spajaju s gradom. Uzdignuta šetališta sijeku ih pod raznim kutevima, često pod nepravilnim kutevima s obzirom na fasadu. Funkcija šetališta je vjerojatno bila da

²⁰ J.Driessen; The Central Court of the Palace at Knossos; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE (2004), str. 75-82

omoguće suh put tijekom kišnih razdoblja te da vode posjetitelja kroz dvorište. Postoje elementi koji upućuju da su imala i ceremonijalnu funkciju, a C. Palyvou ističe onu formalnu. Naglašava da bijeli, pravokutni ulomci od kojih su šetališta građena stoje u kontrastu s nepravilnim popločenjem koje ih okružuje. Dijagonalno usmjerenje šetališta stoji nasuprot vertikalne i horizontalne mreže fasade palače. Također, u funkcionalnom vidu, ono povezuje vanjski gradski prostor s unutrašnjošću palače.²¹

PLANIRANJE I ORIJENTACIJA PALAČA

²¹ C.Palyvou; Outdoor space in Minoan architecture: "community and privacy"; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE (2004); str. 207-217

Planiranje palača ostaje do danas nepoznanica, iako postoje tri ponuđena rješenja. Ona se međusobno nadopunjuju, ali i bitno razlikuju u pojedinim aspektima interpretacije. Prvo je ponudio sam Evans. On tvrdi kako je Knossos produkt jedinstvenog plana iz vremena kada je MM stil u arhitekturi već bio definiran. Palača, kao produkt jedinstvenog plana izrasla je iz odvojenih blokova, tj. „otoka“ raspoređenih oko središnjeg dvorišta. Po Evansovoj interpretaciji koridori su nastali od otvorenih prolaza između blokova palačeraspoređenih oko središnjeg dvorišta. Evansova teorija insula je do danas zanimljivo rješenje, jer ističe blokove u kojima su se vršile razne aktivnosti: obred, skladištenje, administracija, rezidencija i druge. Za razliku od Evansove teorije insula, interpretacija koridora koju je predložio demantirana je nalazima iz kasnije otkrivenih palača.²²

James Walter Graham razvio je vlastito gledište pri svojem istraživanju palače u Phaistosu. On predlaže da je palača planirana u jedinicama raspoređenima oko središnjeg dvorišta. Način planiranja je po njemu bio sljedeći: dvije imaginarne linije koje se sijeku pod pravim kutom na sjeverozapadnom uglu središnjeg dvorišta definiraju sjeverne i zapadne granice središnjeg dvorišta. Odavde bi najvažnije četvrti bile planirane u cijelim brojevima minojskih stopa. Smatrao je da Malia i Knossos pokazuju slične metode planiranja kao i one koje je našao za Phaistos. Graham je do zaključka došao mjereći arhitektonske ostatke i uz zaključak da su Minojci koristili mjernu jedinicu od 30.36 m. Njegova rješenja funkcioniraju poprilično dobro u velikom broju slučajeva, ali pojedini izuzeci postoje, kao i teškoća s određivanjem otkuda započeti pojedinu mjeru.²³

Donald Preziosi je predložio tezu da je palača u Knossosu postavljena inicijalno iz jezgre, pod čime smatra centar istočne strane zapadnog krila palače. U njemu se nalazi tripartitno svetište i kripta stuba. Iz jezgre se proteže raster jedinica palače. Nadalje, Preziosi je na temelju mjerenja pojedinih građevina predložio modularne jedinice u rasponu od 27 cm do 35 cm od kojih se među raznovrsnim građevinama neke javljaju češće od drugih. Preziosijeve jedinice su kompleksne i harmonične. Međutim, postoje instance kada se pretpostavljeni raster, izveden iz mjerenja pojedine građevine, ne uklapa u konture same građevine.²⁴

²² J. W. Shaw; *Setting in the palaces of Minoan Crete: a review of how and when*; British School at Athens Studies, Vol. 18, CRETAN OFFERINGS; Studies in honour of Peter Warren (2010), str. 303-314

²³ Ibid., str. 303-314

²⁴ J. W. Shaw; *Setting in the palaces of Minoan Crete: a review of how and when*; British School at Athens Studies, Vol. 18, CRETAN OFFERINGS; Studies in honour of Peter Warren (2010), str. 303-314

Još jedan bitan element u planiranju palača jest orijentacija. Sve veće palače pažljivo su konstruirane. Svi paralelni zidovi imaju orijentaciju istok-zapad, tj. sjever-jug. Čini se da je središnje dvorište u tome bio određujući element. Mjerenja koja je ranih 70-ih proveo Joseph W. Shaw pokazuju da su duge osi Kato Zakrosa, Knossosa i Malije orijentirane između 2° do 37° istočno od stvarnog sjevera. Os kasnije nađene palače u Galatasu pada nedaleko od stvarnog sjevera, a one u Komosu i Petras padaju 7° i 10° zapadno od stvarnog sjevera. Time je raspon u orijentaciji palača proširen na raspon od 12° do 47° odstupanja od stvarnog sjevera.²⁵

Shaw navodi moguća objašnjenja za orijentaciju. Palače su puno kraće po širini nego li po duljini, a središnje dvorište je postavljeno tako da dopusti maksimalnu osunčanost u istočnim, zapadnim i sjevernim fasadama. Do južne fasade dolazilo bi tijekom dana vrlo malo svjetlosti. Nadalje, predloženo je da su duge osi središnjih dvorišta postavljene tako da pokazuju direktno u lokalne spomenike. Međutim, izuzev u slučaju Phaistosa gdje je duga os usmjerena prema Idi, ostale se palače se ne prilagođavaju tome pravilu. Treće, u velikom broju palača prostorije posvećene religijskim i obrednim funkcijama postavljene su duž zapadne strane dvorišta. Pretpostavimo li da visina istočne fasade nije zaklanjala svjetlost, ceremonije su se u tim prostorijama mogle odvijati u zoru ekvinočija i solsticija. Još jedan vjerojatan scenarij jest taj da su se odavde izvodila astronomska praćenja noćnog neba.²⁶

KRONOLOGIJA PALAČA

Artur Evans je pionir minojske arheologije, ali i otac prve kronologije minojske civilizacije. Njegova podjela prati klasičnu narativnu strukturu s naglaskom na razvoj (Early Minoan = EM), zrelost (Middle Minoan = MM) i pad (Late Minoan = LM). Danas se

²⁵ Ibid., str. 303-314

²⁶ Ibid., str. 303-314

Evansova kronologija dekonstruira ili pristojno ignorira. Međutim, i dalje služi kao terminološka i idejna osnova za moderne minojske kronologije. Jedna od tih kronologija je P. Warren i V. Hankey, koja se bazira na uspoređivanju uvezenih predmeta za koje imamo potvrđenu dataciju s predmetima koje su Minojci izvozili u potvrđenim kontekstima. Druga kronologija oslanja se na dendokronologiju i radiokarbonsko datiranje. Osim ovih kronologija značajna je i ona Nikolaosa Platona.²⁷

Periods (after Evans)	Chronology (after P. Warren - V. Hankey)	Periods (After Platon)
Final Neolithic	3650/3500 περί. BC	Prepalatial (3650/3500-20th c. BC)
Early Minoan I	3650/3500-3000/2900 BC	
Early Minoan II	3000/2900-2300/2150 BC	
Early Minoan III	2300/2150-2160/2025 BC	Old Palace (19th c.-1600 BC)
Middle Minoan IA	2160/1979-20th c. BC	
Middle Minoan IB	19th c. BC	
Middle Minoan II	19th c. B C 1700/1650 BC	
Middle Minoan IIIA	1700/1650-1640/1630 BC	
Middle Minoan IIIB	1640/1630-1600 BC	New Palace (1600-1390 BC)
Late Minoan IA	1600/1580-1480 BC	
Late Minoan IB	1480-1425 BC	
Late Minoan II	1425-1390 BC	
Late Minoan IIIA1	1390-1370/1360 BC	
Late Minoan IIIA2	1370/1360-1340/1330 BC	
Late Minoan IIIB	1340/1330-1190 BC	
Late Minoan IIIC	1190-1070 BC	Postpalatial (1390-1070 BC)
Sub-Minoan	1070-after 1015 BC	

Slika 6.

Slijedi kronologija najvažnijih palača:

- Knossos - Druga palača u Knossosu izgrađena je za vrijeme MMIII perioda. Pretrpjela je veće građevinske zahvate tijekom LMIA perioda, što čini dodatne komplikacije za istraživače.
- Phaistosos – Stara palača u Phaistosu uništena je na kraju MMIIIB perioda. Bilo je pokušaja obnove u narednom MMIIIB i ranom LMIA periodu. Glavni radovi na drugoj palači odvijali su se u zreлом LMIA periodu i nastavljaju se u LMIB periodu.
- Glavni period palače u Maliji bio je za vrijeme LMIA, s drugom fazom nadogradnje i popravaka u kasnom LMIA, i nastavio se u LMIB. Palača je bila gotovo prazna

²⁷Marangou L., (ur.); Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection; 1992; str. 26.

prilikom iskopavanja pa nedostaje čvrstih dokaza o datumu uništenja. Međutim, najčešće se smatra da se to dogodilo za vrijeme LMIB perioda kada je veći dio grada uništen. Iako je u južnim i istočnim blokovima palače nađen materijal iz MM IIIB i ranog LMIA perioda, glavni period konstrukcije datira u kasni LMIA period i nastavlja se LMIB. Palača je uništena u vatri u LMIB periodu s većinom sadržaja *in situ*. Čini se da se južni blok palače prestao koristiti tijekom nekog ranijeg trenutka u LMI periodu.

- Palači u Galatasu prethodila je građevina iz MMIIA perioda koja se nalazi ispod zapadnog bloka kasnije palače. U cjelini, palača u Galatasu datira u MMIIIB – LMIA. Do kraja LMIA veći dio palače je bio uništen, a jedan dio bio je prenamijenjen u skladišni prostor. Građevina je uništena u LMIA, u vrijeme kada su veći građevinski pothvati na palačama u Zakrosu i Phaistosu tek počinjali. LMIB građevina izgrađena je na vrhu sjeverozapadnog dijela palače.²⁸

KNOSSOS

Knossos je bio glavno prapovijesno naselje na Kreti. Smješten je u maloj i relativno niskoj visoravni nedaleko od Egejskog mora, uz rječicu Kairatos. Nalazi se na sjeveru

²⁸ J. C. McEnroe; Minoan Crete; 2010; str. 81. – 82.

središnjeg dijela otoka, oko 5 kilometara južno od svog starog lučkog grada Poros-Katsabas. Palača stoji na brežuljku Kephala koji je prvi put nastanjeno otprilike 7000 god. pr. Kr.²⁹

Današnji posjetitelji trebaju imati na umu da je Knossos svojedobno stajao na najvišoj točki doline. Današnja nadmorska visina rezultat je niveliranja terena koje se dogodilo prilikom gradnje zapadnoga trga palače u MMII periodu. Prirodne prednosti lokacije su relativna blizina mora, plodna zemlja u okolici, voda iz rječice Kairatos te pozicija u centru otoka. Obala je pak bila dovoljno udaljena da pruži razmak u kojem su žitelji mogli pobjeći od napada s mora. Svi ti faktori svakako su utjecali na to da je Knossos bio glavni grad Krete kroz dugi period povijesti.³⁰

Najranije naselje Knossosa, koje datira iz pretkeramičkog neolitika vjerojatno je i najranije formalno naselje na cijeloj Kreti. Zasad poznati najstariji tragovi ljudske aktivnosti na otoku nalaze se na mjestu na kojem je kasnije sagrađena palača, ceremonijalni centar Knossosa. Palača je bila i spomenik drevnih vjerskih obreda koji su se dogodili na ovom mjestu, a ujedno i izraz nove vlasti koja se pojavila u Knossosu, a zatim proširila i po ostatku otoka.³¹

Iako je vjerojatan dolazak nekih novih naroda na Kretu krajem 4. tisućljeća pr. Kr., nema razloga misliti da je neolitička populacija Knossosa bila zamijenjena u tom procesu naseljavanja. Sjever-jug orijentacija kuća na brežuljku koje kasnije okupira središnje dvorište palače i kontinuitet keramičke tradicije sugerira da je prelazak od neolitika do brončanog doba bio postepen.³²

Izgradnja monumentalne palače u Knossosu u kasnom 20 st. pr. Kr. i njen kasniji razvoj kroz gotovo pet stotina godina, može se smatrati zaokretom od postupnog razvoja u arhitekturi koji je do tada bio prisutan na Kreti. Palača je doprinijela transformaciji minojskog društva iz skromne, klanske zajednice u hijerarhijsko, urbano društvo kontrolirano jednom ili više elitnih skupina. Dolazi do veće središnje organizacije niza aktivnosti, posebice vjerskih i ceremonijalnih koje su bile olakšane pisanjem i tradicijom pečačenja. Moguće je da se u prvih

²⁹ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 529.

³⁰ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 51

³¹ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 529-531

³² Ibid. str 529-531

nekoliko stoljeća palača uglavnom oslanjala na lokalne doprinose kao glavno, regionalno svečano središte, a ne na kakav formalni prihod poput poreza.³³

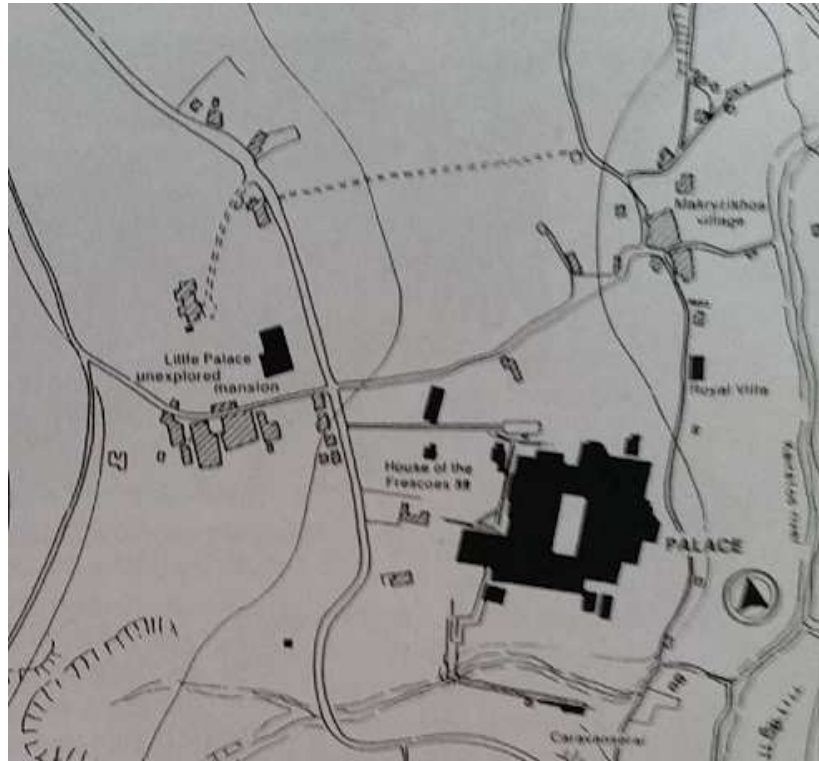
Sama palača je kompleksna i velika, dva puta veća od Phaistosa i Malije, četiri puta veća od Zakrosai sedam puta veća od Gournije. Za razliku od novih palača Phaistosa i Malije, plan Knossosa je arhitektonski nepravilan. To sugerira da palača nije bila planirana kao cjelina, već je tijekom života dobivala različite dodatke. Neke prostorije su proširene, a trpila je i druge arhitektonske zahvate. Iz tog razloga, arhitektonska povijest palače je velik problem za istraživače još od Evansovih vremena. Sam Evans je restaurirao dijelove palače koju je iskopao.³⁴

Evansova restauracija odredila je način na koji će povijest i šira publika generacijama gledati na Minojce i Knossos. Izvan krugova stručnjaka i dalje prevladava Evansov pogled i teze koje je on postavio o minojskoj civilizaciji. Međutim, unutar znanstvene zajednice povjesničara i arheologa ta se slika u mnogočemu promijenila. Postavljene su i dokazane nove, točnije teze. Restauracije su do danas često bile smatrane ružnima i bile predmet kritika. Međutim, one su doista korisne da se raščlani kompleksna povijest arhitekture palače. Bez njih, neki bi dijelovi bili izuzetno nepregledni.³⁵

³³ Ibid. str 532-533

³⁴ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 51

³⁵ Ibid. str. 51

Slika 7.

Do palače vodi zavnuti puteljak koji se nalazi na međi brda na kojem leži palača i zapadnog dijela doline. Put vodi do zapadnog dvorišta i njegovog nosećeg zida. Zapadni trg, kao što je već napomenuto, bio je sagrađen u MMII periodu. Prilikom gradnje došlo je do niveliranja razine brdašca do visine na kojoj palača stoji do danas. Trg je popločan kamenim ulomcima koji suprerezani po dijagonali. S istočne strane definiraju ga uzdignuta šetališta. Jedno od tih šetališta vodi do zapadnog ulaza, a drugo do sjeverozapadnog ugla palače i teatralnog kompleksa. Uzdignuta šetališta karakteristična su za minojsku arhitekturu. Nalazimo ih također u Phaistosu i Maliji, a čini se da su bila korištena u ritualnim procesijama.³⁶

U Knossosu, Phaistosu i Maliji nalazimo velike jame kružnog oblika, kouloure. Na dnu kouloura iz Knossosa vidljivi su ostaci kuća iz vremena prije osnivanja stare palače (MMIA). Interijer ovih kuća bio je oblijepljen crvenim gipsom. Prilikom izgradnje palače, na mjesto ostataka kuća došle su kouloure. Nije općeprihvaćeno za što su služile, ali slične

³⁶ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 51

strukture u Maliji sugeriraju da su se koristile za skladištenje žita. Drugi prijedlog je da su korištene za prinošenje žrtve. S vremenom su napunjene fragmentima keramike i otpadom.³⁷

Uz liniju zapadne fasade palače nalazi se uzdignuto šetalište koje kroz trijem vodi u zapadni ulaz. Pored zapadnog ulaza nalaze se ostaci kuća iz LMIII perioda (nakon uništenja palače 1375. pr. Kr.). Nekoliko metara od zapadne fasade vidljivo je popločenje sastavljeno od većeg kamenja od onog u ostatku zapadnog trga. Radi se o ostacima fasade stare palače koji su korišteni prilikom izgradnje nove. Dobar primjer pomicanja fasade je i onaj iz Phaistosa. Na zapadnoj fasadi moguće je vidjeti ostatke gorenja koje je palača pretrpjela prilikom svog uništenja. One dokazuju da je u vrijeme uništenja palače puhao južni vjetar iz Libije.³⁸

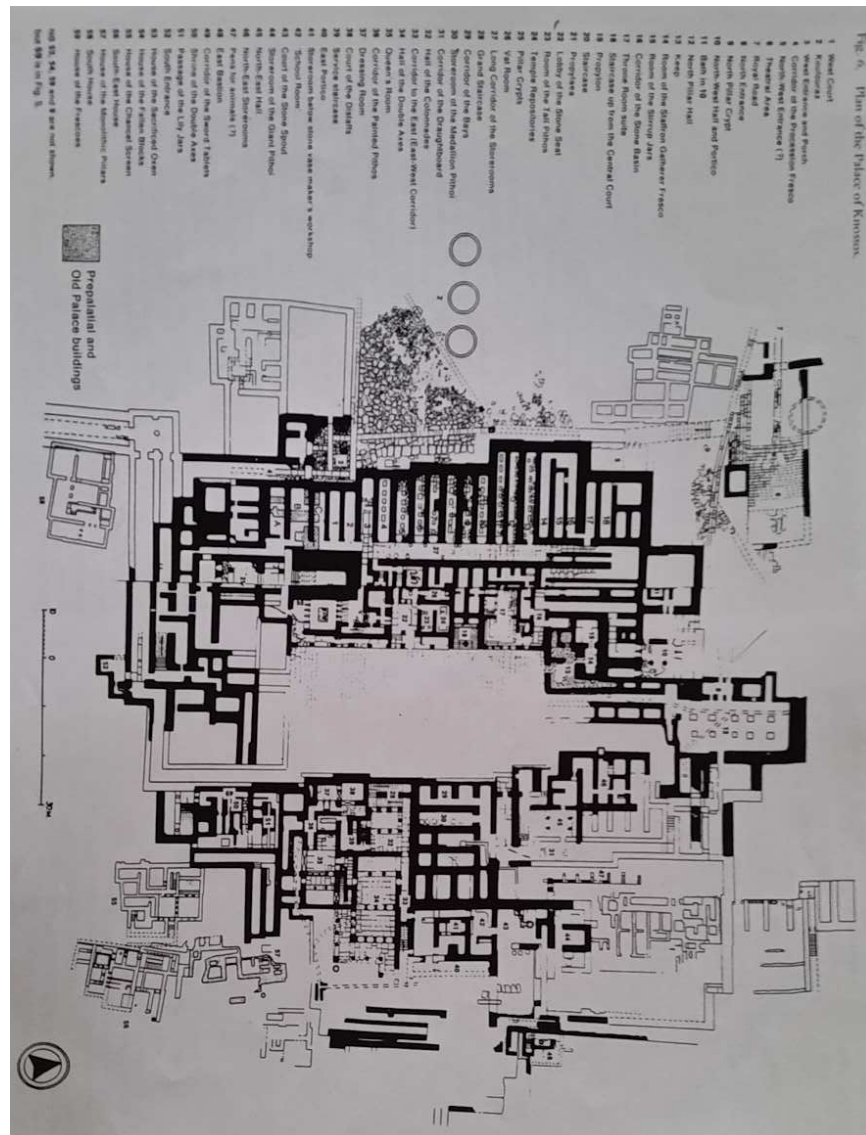
Dvodjelna podjela na stare i nove palače vrijedi za ostale lokalitete na otoku, no ne i za Knossos jer nije točno da je jedna palača zamijenjena drugom. Nakon što je prva palača izgrađena tijekom MMIB-IIA perioda, unatoč brojnim destruktivnim epizodama, niti u jednom trenutku nije zamijenjena novom strukturom. Doduše, važne arhitektonske inovacije s kraja 18. i sredine 17. stoljeća usvojene su u rekonstruiranim ili novoizgrađenim dijelovima palače. Do 16. st. pr. Kr., ili LMIA, ovi lajtmotivi i aranžmani nove palače usvojeni su na cijelom otoku i u ostatku minojskog svijeta.³⁹

³⁷ Ibid; str. 51

³⁸ Ibid; str. 51

³⁹ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 533

Između fasade nove palače i ostataka fasade stare nalazi se oltarna baza koja naglašava svetost ulaza u palaču. Iza oltarne baze na fasadi nove palače vidljiv je uvučeni dio koji sugerira da je na gornjem katu palače bio prozor u niši. Blago ulegnuta linija zida česta je pojava u minojskoj arhitekturi. Takve niše najčešće se nalaze na sredini soba gornjih katova. Najvjerojatnije objašnjenje je da su držale prozore u optimalnom mjestu za njih.⁴⁰

Slika 8.

Zapadno dvorište dijeli grad na zapadu od palače na istoku. Upravo su dvije etaže zapadnog krila bacale ranu jutarnju sjenu na dvorište. Gornje etaže su od žbukane i obojene opeke s velikim prozorima. Ulaz s jugozapada, tzv. koridor procesijske freske, vodio je do ulaza u zid koji se zove Južni Propilej. Koridor je nakon potresa u LMI bio sužen. Figure

⁴⁰ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 51

reproducirane na zidnim slikama, poput nositelja kaleža, pripadaju kasnijem koridoru procesijske freske. Stube su odavde vodile do prvog kata, a moguće i do vrha zapadnog krila. Dugi koridor dijeli zapadni krilo i povezuje svoje dvije strane.⁴¹

Zapadni zid fasade sagrađen je od blokova gipsa tvrdoće 2 na Mohsovoj skali. Gips ili sadra je mineral koji se u prirodi najčešće javlja u sivoj boji. Doduše, gips od kojega je palača građena izbljedio je i erodirao prolaskom vremena. U vrijeme gradnje palače vjerojatno je bio kao onaj koji se danas nalazi na brdašcu Gypsades - siv, kristalan i sjajan. Gypsades se nalazi na drugoj strani doline, južno od palače, a vapnenac odande poslužio je u gradnji palače. Blokove od gipsa ispunjene jezgrom kamenih oblutaka i šljunkom držale su drvene grede postavljene poprečno. Rezultat je jaka, ali elastična gradnja kakva priliči području čestih seizmičkih kretnji i potresa. Unutarnje površine blokova ostavljene su neobrađene, ali su mnoge označene duplim sjekirama, labrisomili drugim znakovima. Ovakvi znakovi mogu se vidjeti na unutarnjim licima blokova između skladišta br. 2 i 5.⁴²

Nažalost, koridor procesijske freske više nije u funkciji. Vidljiv je relativno malen dio preživjele freske, ali dovoljno da se vidi da je procesija donosila darove i žrtve kralju ili božanstvu. Scene procesija i slične ikonografije poznate su nam iz Egipta, iz vremena koje se poklapa s gradnjom nove palače. Scene su tako naslijedili mikenski umjetnici kada su počeli graditi i obitavati u palačama. Ondašnji posjetitelj vjerojatno je bio ushićen i inspiriran freskama, stupajući i sam u takvoj procesiji koju je predvodila svećenica. Noseći darove, dolazio bi na središnji trg palače ili u grandiozne prostorije za primanje posjetitelja na prvom katu zapadnog dijela palače.⁴³

Na sjevernom uglu zapadnog dvorišta nalazimo još jednu oltarnu bazu. Dalje, prema sjeveru dolazimo do teatra koji se nalazi tik do sjeverozapadnog ugla palače. Moguće je da se ovdje nalazio još jedan ulaz u palaču. Teatar je vjerojatno služio za primanje važnih posjetitelja ili za sudske sporove. Sastoji se od popločanog dvorišta na podnožju plitkih stuba i terasa koje su služile za stajaće gledaoce. Sličan prostor nalazi se i na zapadnom trgu palače u Phaistosu.⁴⁴

⁴¹ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 533

⁴² G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976.; str. 54 - 55

⁴³ Ibid.; str. 54-55

⁴⁴ Ibid.; str. 55

Na sredini južne strane dvorišta pored teatra stajao je pravokutni blok, a odavde se protezala i Kraljevska cesta. U cestu se spaja uzdignuto šetalište koje vodi do male palače udaljene 250 m. Iako je danas u ruševnom stanju, u doba nove palače cestu su pratile elegantne kuće i radionice. Iz područja teatra cesta vodi u smjeru zapada do sjevernog ulaza u palaču. Prolazi pored pored konkrativnih rogova, čestog i svetog simbola u minojskoj arhitekturi. Put vodi do sjevernog ulaza u palaču, tj. do sjeverne kripte stupa, svetišta izgrađenog izvan sjevernog ulaza u palaču. Područje teatra izgrađeno je na temeljima prethodne gradnje slične ili iste namjene iz vremena starih palača. Ovdje su i ostaci kouloureslične onima koje nalazimo i izvan zapadnog trga.⁴⁵

Sustav uzdignutih puteljaka datira iz 19. st. pr. Kr., kao i kouloure. Populacija Knossosa prilazila je palači duž tzv. Kraljevske ceste, javnog puta koji je prvi put popločen početkom 19. stoljeća prije Krista ili u razdoblju MMIIA, ako ne i malo ranije. Cesta i ostali popločani putevi Knossosa, koja su vodili do i oko područja palače, bila su glavna javna djela koja su izvršena pod pokroviteljstvom vlasti palače. Obilježja su velikog napretka u urbanoj organizaciji u usporedbi s razdobljem prije palača, 3. tisućljeća pr. Kr.⁴⁶

Kraljevska cesta vodi do sjevernog ulaza. Od njega je sačuvanomalo, izuzev fasade od gipsa i kamenih oblutaka sličnih onima na fasadi zapadnog dijela palače te dvostrukih vrata. Vrata je moguće prepoznati po utorima kakve sam spomenuo pri opisivanju zapadnog ulaza. Dvostruka vrata između trijemova, koja se otvaraju prema unutra, česta su karakteristika minojske arhitekture. Minojski arhitekti su ih koristili kako bi napravili jednu veliku ili dvije manje prostorije i kako bi podesili ventilaciju, količinu svjetla i temperaturu u prostoriji.⁴⁷

U minojskoj arhitekturi stubovi su se za unutrašnju podjelu prostorije koristili češće nego li stupovi. Stubovi na sebi nose oznake graditelja ili svete simbole kao što su dvostruke sjekire ili zvijezde, karakteristične za minojsku arhitekturu. Na sjeverozapadnom uglu dvorane stupova nalazi se restauriran bazen za čišćenje. Danas je potopljen, a u njega vodi stepenište. Ovakve bazene moguće je vidjeti u Maliji, Phaistosu, Zakrosu i Tylissosu. Evans ih je nazvao bazenima za čišćenje i smatrao je da su korišteni u obredima čistoće. Isticao je kako nisu mogli biti korišteni za pranje jer nemaju odvod prljave vode. Međutim, moguće je

⁴⁵ Ibid; str. 55

⁴⁶ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 533

⁴⁷ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; str. 58 - 59

da su glinene kade bile donošene unutra, a oko njih bi se objesile zavjese za privatnost. Sve te karakteristike su atipične za minojsku arhitekturu. Stepenice s dvije strane su češće, a bazeni su obično manji i plići. Napravljeni su od pravokutnih kamenih blokova s fasadom i podom od gipsa.⁴⁸

Slika 9.

U prostoriji iza bazena Evans je pronašao poklopac kamene posude i kartušu egipatskog faraona Khyana, koji je vladao u kasnom 17. stoljeću pr. Kr. Zajedno s tim nalazom, pronađena je i MMIIIA keramika (keramika najranijeg perioda novih palača). Evans je smatrao da je namjena ove arhitektonski nelogične prostorije bila ritualno čišćenje prije ulaska u samu palaču. Otprilike 20 m izvan dvorane stupova nalazila se sjeverna kripta stuba, građevina odvojena od same palače za koju se spekulira da je podupirala prostoriju na gornjem katu palače. Evans je smatrao da je sjeverna kripta stuba služila kao svetište koje bi se posjetilo prije nego bi ušli u samu palaču.⁴⁹

⁴⁸ Ibid; 1976; str. 58 - 59

⁴⁹ Ibid; str. 58 - 59

Južno od sjeverne kripe nalazi se nasip te hodnik sjevernog ulaza koji vodi do središnjeg dvorišta. Izvorno je nasip bio veći nego li je sada. Međutim, sužen je kako bi se dodali utvrđeni bedemi i možda da posluži kao potporanj prostoriji iznad. Također, užinasip lakše je čuvati. Nasip je sagrađena ostacima zamka koje je moguće vidjeti kroz malu rupu. Zamak je pravokutni kompleks visokih zidina za koji je Evans smatrao da je služio kao tamnice. U međuvremenu su predložena i druga mišljenja, jedno od kojih je da se radi o žitnicama.⁵⁰

U svakom slučaju, zamak je bio ukopan do neolitičkih slojeva te je sprječavao da stara palača sklizne niz brdo. Utvrđeni bedemi s lijeve strane ostavljeni su u svome izvornom obliku, a oni s desne strane restaurirani su zajedno s trijemom koji je bio povrh njih. Restaurirana je i freska bika čiji su komadići nađeni u ulaznom hodniku. Ovdje je također moguće vidjeti na blokovima ispod trijema urezbarerne znakove graditelja, trozubce i dvostruke sjekire. Na dnu nasipa, na njegovoj istočnoj strani nalaze se gipsani utori za vrata za koje je Evans smatrao da označavaju ulaz u stražarnicu, ali moguće je da su vodili prema gornjim prostorijama. Sam nasip se nalazi na otvorenom te ima odvod koji je skupljao kišnicu. Vodio je do dvorane sjevernog stuba gdje se susretao s još jednim odvodom koji je vjerojatno skupljao kišnicu za sjeveroistočni dio palače.⁵¹

Prostorije iznad zamka malo su svetište, soba freske sakupljača šafrana i soba s stremenastim posudama. U posljednje dvije nađene su linear B tablice. Za fresku sakupljača šafrana izvorno se smatralo da pokazuje dječaka, ali je naknadno figura identificirana kao majmun. Soba u kojoj su nađene mnoge stremenaste posude zanimljiva je zbog informacija koje nam pruža o posljednjim trenucima palače. Sporovi između stručnjaka vode se o tome jesu li stremenaste posude koje možemo datirati u 13. stoljeće pr. Kr., tj. LMIIIB, izvorno bile u prostoriji zajedno s linear B tablicama. U tom slučaju bi i tablice bile datirane u LMIIIB. Ili su tablice s niže stratigrafske razine i u tom slučaju ranijeg datuma. Potonju tezu zagovarao je i Evans. U svakom slučaju, obje sobe pripadaju dijelu palače koji se od vremena starih palača koristi za administraciju i vođenje zapisa. Veliki broj linear A i linear B tablica, pa tako i onih na kretskom hijeroglifskom pismu, može nam o tome posvjedočiti. Hijeroglifski tekstovi

⁵⁰ Ibid; str. 59 - 60

⁵¹ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 59 - 60

nađeni su ispod stuba na sjevernom kraju koridora skladišta. Čini se da se od samih početaka palače ondje, pored skladišta i zaliha, vodila birokracija.⁵²

Postojanje gornjih katova ovoga dijela palače moguće je pretpostaviti na temelju zadebljanih zidova na južnoj i istočnoj strani zakrivljenog prolaza od sjevernog portika do koridora kamenog bazena. Pretpostavljena prostorija protezala se do sjevernog ulaznog prolaza. Također neke od soba na prizemlju nemaju vidljivog ulaza te se u njih ulazilo kroz vrata u podu. Koridor kamenog bazena vodi od središnjeg dvorišta do dugačkog koridora skladišta. U njemu je bio nađen ljubičasti kameni bazen, ali upitno je da li je tamo stajao i za vremena života palače.⁵³

Središnje dvorište veličine je 50×25 m, tj. $165 \times 82 \frac{1}{2}$ minojskih stopa. Po kalkulacijama J. W. Grahama, koji je do duljine minojske stope došao mjerenjima u Phaistosu, Maliji i Zakrosu, iznos minojske stope je 0.3036 m. Danas je trg prekriven zemljom, a u proljeće niskim raslinjem i cvijećem. Za vremena života palače bio je popločan. Popločenje je i dalje vidljivo na sjeverozapadnom dijelu trga. Pravu sliku o izgledu minojskih trgova moguće je steći tek usporedbama sasredišnjim dvorištem u Phaistosu. Kao i popločenje, zidovi oko trga većinom su nestali, ali je i dalje moguće vidjeti nekoliko otvora na sjevernoj i južnoj strani te nešto više njih na zapadnoj.⁵⁴

Iz radoblja prije gradnje palače, na ovom mjestu su nađeni veliki kaleži fine izrade iz EM I perioda kasnog neolitika, tj. 4. tis. pr. Kr. Njihovo korištenje u Knossosu podrazumijeva aktivnosti velikih komunalnih gozba na području na kojem će se kasnije graditi palača i njeno središnje dvorište. Tijekom 3. tisućljeća pr. Kr., zajednica Knossosa redovito je održavala ceremonijalne aktivnosti na brdu Kephala.⁵⁵

Kompleks prijestolne sobe nalazi se na sjeverozapadnom uglu središnjeg dvorišta. U predvorje prijestolne sobe ulazi se niz nekoliko stepenica, što podsjeća da je palača bila izgrađena na neolitičkom tlu. Sastoji se od tipičnih minojskih obilježja: klupe na krajevima sobe, poda popločanog gipsanim pločama, prošaranog vapnencem i fugama ispunjenim

⁵² Ibid.; str. 60 - 61

⁵³ Ibid.; str. 60 - 61

⁵⁴ Ibid.; str. 60 - 61

⁵⁵ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 531

crvenim gipsom. Na sjevernom dijelu sobe nađeno je karbonizirano drvo i model drvenog prijestolja kakvo je nađeno i u prijestolnoj sobi.⁵⁶

Unikat u minojskoj arhitekturi - prijestolna dvorana - sastoji se od klupa aranžiranih oko središnjeg prijestolja i niza sporednih prostorija. Ništa slično nije nađeno u drugim palačama. Zidovi prijestolne sobe bili su odsječeni, a ulaz u prostoriju nije bio moguć iz drugih dijelova palače. Zbog navedenih razloga Evans je smatrao da je prijestolna dvorana bila dodana palači u LMII razdoblju. To bi objasnilo zašto ne postoje slične prostorije u drugim palačama. Od LMII razdoblja sve palače izuzev Knossosa bile su uništene i nenaseljene, a Kreta je bila pod vlašću Mikene. S obzirom na navedene opaske, prijestolna dvorana ipak pokazuje karakteristike minojske arhitekture. Klupe, uzorak poda i restaurirana freska upućuju na minojsku gradnju kakva je postojala za vrijeme procvata novih palača. Nedostatak odvojenog ulaza može se objasniti time da namjena sobe nije bila prijestolje za vladara, već svetište za koje nije trebao dodatni ulaz.⁵⁷

Priestolna dvorana i bazen za čišćenje zajedno s kompleksom pomoćnih soba jedno su od najvažnijih područja palače i neposredno povezani sa središnjim dvorištem u predvorju. Sadašnje stanje prijestolne dvorane s njenim sjedištem, prijestoljem i klupama od gipsa može se datirati u rano 15. stoljeće ili LMIB. Tijekom LMIII perioda bilo je moguće do središnjeg svetišta palače pristupiti i preko preko područja ciste. Ceremonije na središnjem dvorištu su vjerojatno kontrolirane sa zapadne strane palače, gdje je velik naglasak stavljen na obred.⁵⁸

Danas je prijestolna dvorana zatvorena za posjetitelje zbog prevencije štete. Kada je Evans iskapao ovu prostoriju 1900., u njoj je našao prijestolje ukopano nekoliko centimetara u zemlju. Oko prijestolja ležeći na podu nađeni su pithosi. Evansu je vjerovao da se ovdje odvijao obred u trenutku kada je palača proživljavala svoje zadnje trenutke. Danas prevladava mišljenje da je prijestolna dvorana imala ulogu svetišta gdje je vrhovna svećenica sjedila na tronu, okružena slikama grifona čiji se originali danas čuvaju u muzeju u Heraklionu. Na kraju prijestolne dvorane pomoćne su sobe. U jednoj je nađena gipsana platforma koja se

⁵⁶ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 60 - 63

⁵⁷ Ibid.; str. 60 - 63

⁵⁸ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 537

mogla koristiti za pripremanje hrane ili za prinošenje žrtve. Ispred platforme na podunađena je kamena svjetiljka.⁵⁹

Slika 10.

Do gornjeg kata palače vode stepenice iz predsoblja te iz sjeveroistočnog kuta prijestolne dvorane. One iz južnog dijela predsoblja prijestolne sobe većesu i izgrađene iznad cisti MMIII razdoblja. Samo stepenište je nešto starijeg datuma, vjerojatno LMI. Očuvane baze stupova na stepenicama ukazuju na prostoriju iznad, a možda i drugi niz stepenica koji je vodio do drugog kata. Prostorije gornjeg kata zapadnog dijela palače, u koje vode stube, Evans je nazvao *piano nobile*, smatrajući da prostorije koje su se tamo nalazile služe sličnoj svrsi kao i *piano nobile* u renesansnim palačama, tj. za primanje gostiju. Na temelju rasporeda kontrafora i zadebljanih zidina pretpostavlja se raspored prostorija. Po tome se čini da se *piano nobile* protezao od skladišta br. 11 do skladišta br. 16.⁶⁰

Ostale prostorije koje su se nalazile iznad skladišta rekonstruirane su na temelju zadebljanja u zidovima. Pretpostavlja se da se iznad skladišta br. 17 i 18 te ostatka sjeverozapadnog dijela palače nalazila kvadratna prostorija. Također se pretpostavljaju i postojanje prostorija iznad skladišta br. 10-6 i skladišta br. 5-3, a moguće ih je pretpostaviti na temelju niša i kontrafora. Južno od stepeništa koje je vodilo iz prijestolne sobe Evans je pretpostavio postojanje veće dvorane koja je stajala na tri stupa i pored nje male riznice u

⁵⁹ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 60 - 63

⁶⁰ Ibid; str. 60 - 63

kojoj su bile obredne vaze nađene u ruševinama ispod. Južno, na vrhu stuba koje su povezivale gornji kat s koridorom procesijske freske, nalazi se propilej. Međutim, potrebno je napomenuti da su dokazi za ovo stepenište nedostatni; radi se o Evansovoj interpretaciji nalaza. Izvorno su na mjestu stepeništa nađeni ostaci gline te promjena u razini gradnje, što je navelo Evansa da ovdje pretpostavi postojanje stubišta. Danas se na gornjem katu nalazi Evansova rekonstruirana prostorija, kao i izložba kopija fresaka.⁶¹

S rekonstruiranog gornjeg kata pruža se lijep pogled na zapadni zid palače. Zid je napravljen od debelih gipsanih blokova poslaganih oko jezgre od oblutaka i kamenčića. Dva lica zida povezani su drvenim gredama koje pružaju snagu i elastičnost u slučaju potresa. Za razliku od ovih širokih, potpornih zidina, skladišni zidovi su građeni tipičnom metodom jezgre od oblutaka obložene drvenim gredama. Zidovi koridora skladišta ojačani su ortostatima, mnogi od kojih imaju ugravirane znakove labrisa. Ispred nekih od skladišta nalazile su se i kamene piramide koje su držale dvostruke sjekire na stjegovima. Primjer oslikanog sarkofaga iz Ayie Triadhe i rekonstruirani primjerci iz Tylissosa, te onaj iz Arkalokrija, najbolje će dočarati kako su te sjekire izgledale. Dvostruka sjekira ili labris, kao što je poznato, bila je simbol najveće svetosti i važenja za Minojce. U ovom slučaju, ima i apotropejsku svrhu te označava važnost koju su žito, vino, ulje i ostali skladišteni materijali imali za život palače.⁶²

⁶¹ Ibid; str. 65 - 67

⁶² Ibid.; str. 65 - 67

THE "LOST" PORTICO AT KNOSSOS

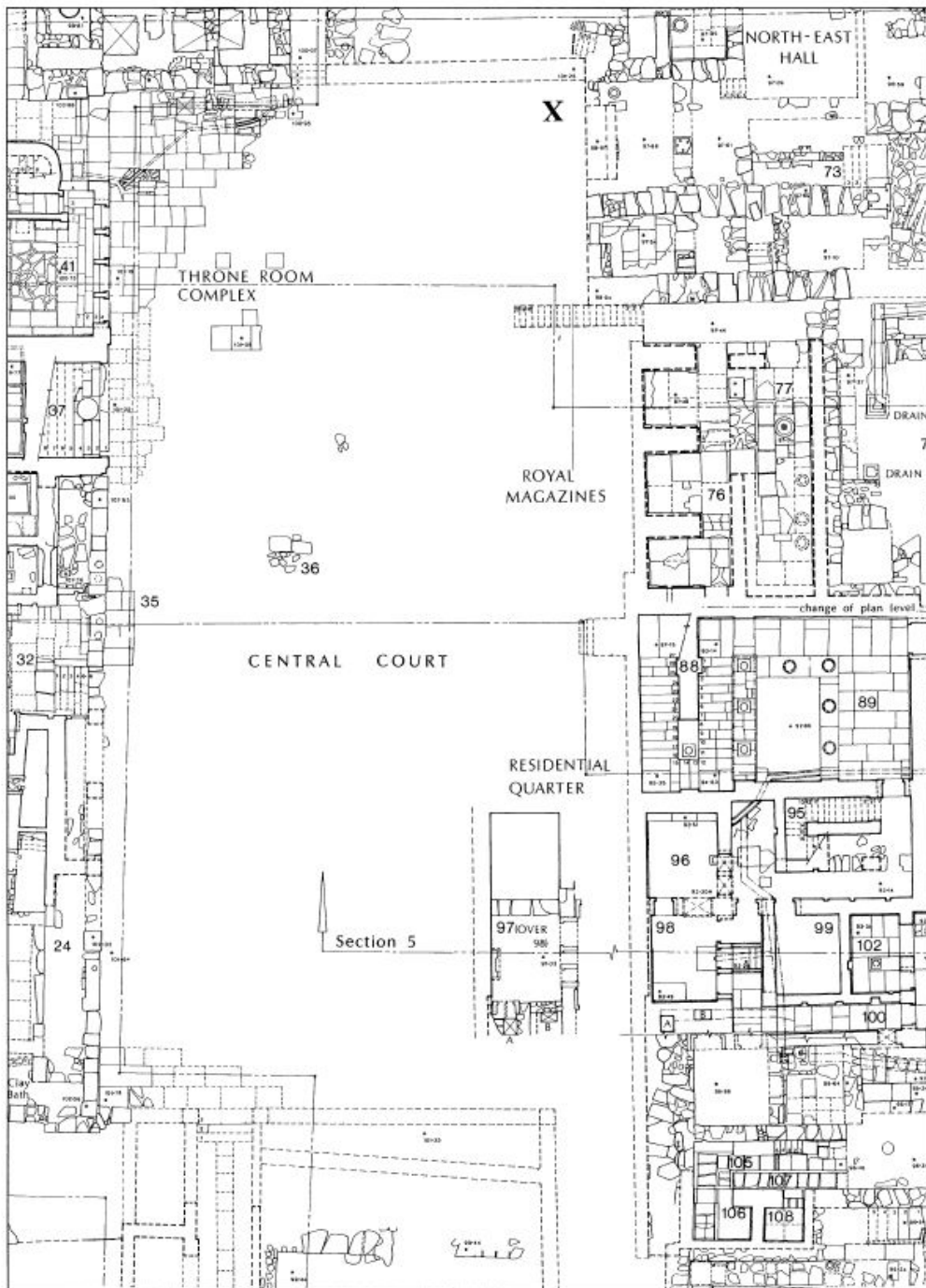

Fig. 2. Portion of plan of the Central Court and surrounding rooms, Knossos Palace. (Plan by W. Taylor and others [Hood and Taylor 1981])

Slika 11.

Vratimo se natrag na središnje dvorište. Istočna strana središnjeg dvorišta vjerojatno je bila obložena stubovima ili stupovima. Bio je vidljiv jedan kat palače, iako je četvrt za života imala barem još dva kata. Rub brda otklonjen je kako bi smjestio novi predio palače već u MMII periodu. Rezidencijalna četvrt građena je između 17. do 15. stoljeća pr. Kr. Predstavlja

elegantan aspekt minojske arhitekture sa stubištima kolonadi, oknima za svjetlosti i dvoranama sa stubovima ukrašenih zidnim, a ponekad i podnim freskama.⁶³

Sa središnjeg dvorišta pogled se također pruža na zapadnu fasadu, koju proizvoljno možemo podijeliti na tri dijela. Na jugu se nalazi veranda, nalik onima koje možemo vidjeti i na istočnim stranama dvorišta u Phaistosu i Maliji. Na sjevernom kraju nalazi se već opisani kompleks prijestolne dvorane, a u središtu stepenište vodi u centralni blok. Ovdje se nalaze prostorije u kojima su bila čuvana mnoga blaga palače. Sjeverno od stepeništa nalazi se tripartitno svetište. Oko centralnog stupa, koji se nalazi na povišenom, nalazi se set od dva stupa simetrično postavljenih oko centralnoga. Iza centralnoga stupa nalazilo se unutarnje utočište svetišta. Spuštajući se niz malo stepenište dolazimo do predsoblja kamene klupe. Predsoblje ima pod slične teksture kao i prijestolna dvorana i njeno predvorje, a njegovi zidovi sastoje se od sloja tankih gipsanih blokova poslaganih horizontalno poput cigli. Ovakva gradnja koristila se za oblaganje zidova na više mjesta u palači. Južno od stepeništa koje vodi u centralni blok nalaze se ostaci male popločane sobe. Ovdje su nađene obredne posude koje su pale iz riznice na gornjem katu. Sjeverno od predvorja kamenog stolca nalaze se dva mala spremišta.⁶⁴

Soba visokog pitosa u podu ima ciste orubljene gipsom te rupe u južnome zidu na kojima su se vjerojatno nalazile police. Druga prostorija poznata je po velikim spremnicima ukopanima u pod, što je i navelo Evansa da ovu sobu nazove repozitorijem svetišta. Spremnici su datirani u MMIIIB razdoblje. Ovako ukopani u pod, spremnici su bili prekriveni i spremljeni zauvijek. Ostale su dvije manje kutije iz LMI razdoblja od kojih je jedna vidljiva i danas, a nalazi se između dva veća spremnika. Druga je uklonjena prilikom iskopavanja. Istočni spremnik sastoji se od blokova povezanih crvenom glinom, a na stranama su se nalazile rupice koje su vjerojatno služile kao utori za drvene police. U tom je spremniku nađena keramička figurina zmijske božice, keramičke vaze, križevi i školjke. Vaze su vjerojatno sadržavale vino, ulje i vodu koji su se koristili u obredima, a posebno je interesantna skupina vaza velikih trbuha s motivima čudnih ptica. Ova keramika razlikuje se po glini, dekoraciji i obliku od tada prevladavajućeg trenda u minojskoj keramici te je bila uvezena s Kiklada, vjerojatno Melosa. Zapadni spremnik sastoji se masivnih blokova povezanih fugom od crvene gline. Ovdje je Evans našao zlatni pokrov, ali mu se činilo da je glavni dio

⁶³ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 538

⁶⁴ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 67 -68

blaga bio pokraden. Masivna gradnja i prisutnost zlata sugerirali su mu je da se ovdje nalazilo zlatno blago od velike važnosti i vrijednosti. Manja cista koja se nalazi između dvaju većih spremnika plitkaje i nedostaje joj pripadajući pokrov koji je vjerojatno bio napravljen od drva ili gipsa. Slične ciste naći ćemo i koridoru skladišta te u samim skladištima.⁶⁵

Zapadno od predsoblja kamene klupe ulazi se u dvije prostorije sa centralnim stupovima. Na stupovima su ugravirane dvostruke sjekire. U zapadnoj prostoriji nalazi se kamena klupa. U istočnoj prostoriji nalaze se plitka korita koja podsjećaju na ciste nađene u prethodno opisanim prostorijama. Sličnost tih korita sa cistama koje se nalaze u skladištima te u koridoru skladišta, navela je arheologe da i njih nazovu cistama. Namjena im je vjerojatno bila drugačija; najvjerojatnije su bila korištena za svete žrtve, libacije.⁶⁶

U malom skladištu pored istočne prostorije također se nalaze plitka korita koja se protežu uz sjeverni i istočni zid. Ovdje je Evans našao malo blago koje je datirao u MMIA fazu, tj. u fazu koja je neposredno prethodila izgradnji palače. Taj nalaz uzeo je kao indicaciju da je ovo mjesto bilo sveto i usko vezano uz kontinuitet naseljenosti nalazišta. Votivnikarakter nađenog blaga sličan je nalazima koji su nađeni prekozida u repozitoriju svetišta, iako ih dijeli gotovo 300 godina. U skladištu pored sobe kade, koje je danas zatvoreno, nalazi se kamena klupa koja je vjerojatno služila kao stalak za pithose. Kriptesa stubom u Knossosu kao i u Maliji povezane su uz svetišta i riznice, što sugerira da su nekako bile vezane uz htonički kult, a možda i uz obrede svijetlosti s obzirom da su veoma mračne.⁶⁷

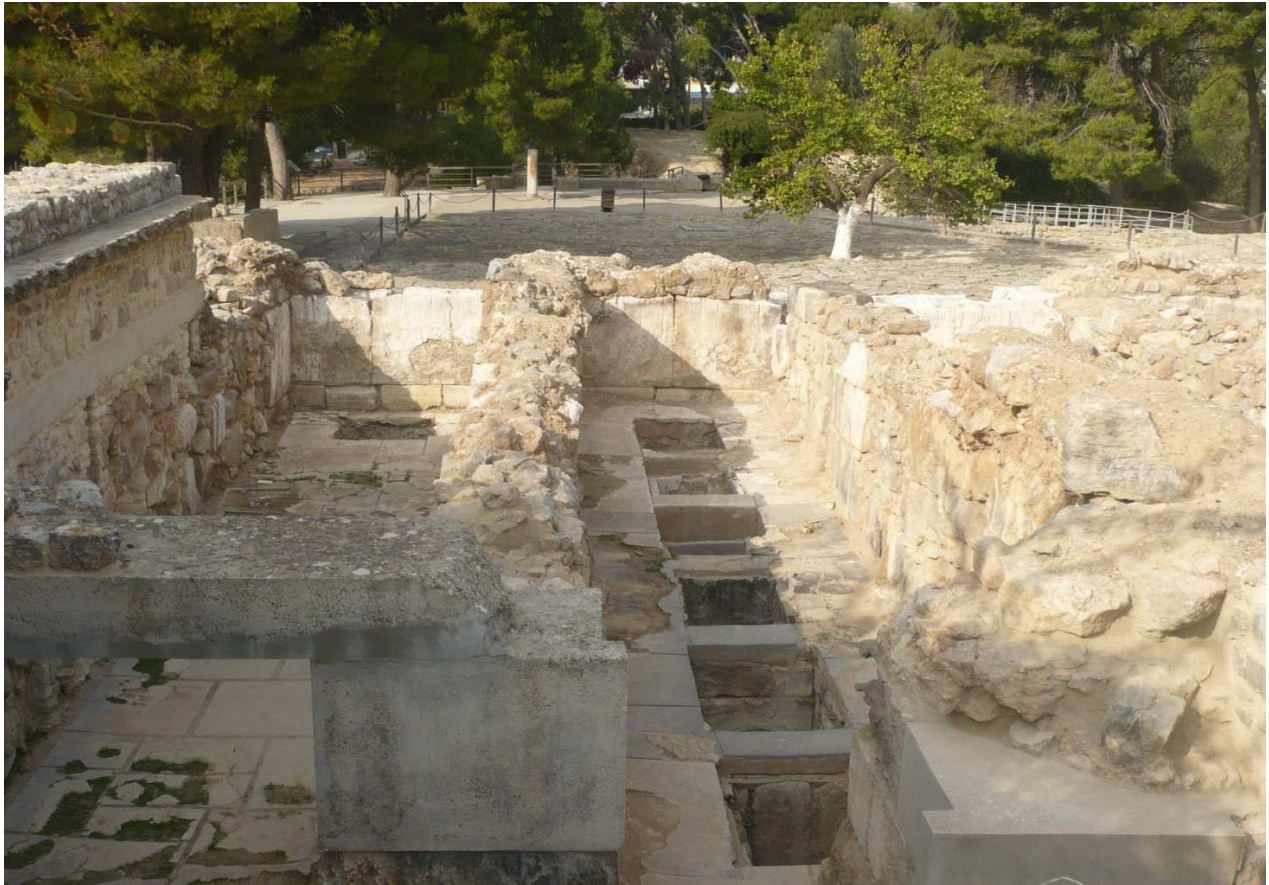
Koridor skladišta jedan je od najimpresivnijih dijelova palače, što po svojoj duljini, što po iskorištenosti prostora. U njemu se nalazi devetnaest skladišnih prostorija, u kojima su čuvane potrepštine žitelja palače. Danas se u njima nalazi 150 pithosa u kojima su čuvani žito, ulje i ostale potrepštine, a smatra se da ih je za vrijeme života bilo oko 400, što bi im davalo zapremninu od 80 000 litara. O funkciji skladišta također nam svjedoče linear B tablice pronađene u skladištima 14 i 15, a slične informacije vjerojatno su bile zapisane i u linear A i hijeroglifskim tekstovima koji su im prethodili. S nekim od arhitektonskih obilježja koridora

⁶⁵ Ibid.; str. 67 -68

⁶⁶ Ibid.; str. 67 -68

⁶⁷ Ibid.; str. 67 -68; str. 68 - 71

te skladišta već smo se susreli. Ciste u podu i standardi s dvostrukim sjekirama već su opisani, a tu su i oznake gorenja te mnogi utori za drvene grede.⁶⁸

Slika 12.

Istočna strana palače građena je uz nagib brda, što je sačuvalo dva kata palače, ali i očuvalo ovaj dio palače u većoj mjeri. Malo je toga vidljivo s pozicije središnjeg dvorišta, ali moguće je rekonstruirati veliku halu sjeverno od izvrsno očuvanog velikoga stepeništa br. 28. Osim velikih prostorija, ova hala sadrži manje prolaze i prostorije te obiluje arhitektonskim detaljima. Iz tog razloga veoma je korisna tumačenje minojske arhitekture. Dolje, na prvome katu nalazi se gornja dvorana kraljevske straže koja se otvara prema oknu za svjetlosti iza stepenica. Evans je ovdje restaurirao štitove od goveđe kože za koje je smatrao da su bili i na zidovima u ekvivalentnoj sobi ispod ove. Iza gornje dvorane danas se nalaze restaurirane sobe koje se temelje na Evansovim pretpostavkama.⁶⁹

⁶⁸ Ibid.; str. 71 - 72

⁶⁹ Ibid.; str. 71 - 72

U MMIII periodu niz arhitektonskih promjena dovele su do stvaranja Sjevernog ulaza. Imao je bastione i reljefne freske bijesnog bika, jedne od najvećih životinjskih ikona Knossosa. Freska bika datirana je između MMIII A i LMIB (kasno 18.-rano 16. stoljeće pr. Kr.). Bez obzira na njezin pravi datum, freske su bile od velike važnosti u Knossosu i na ostatku otoka od MMIII A sve do kasnog LMIB perioda. Neke od fresaka nađenih u Knossosu prikazuju stvarne obrede (npr. minijaturne freske, vjerojatno LMI datacije, koje se nađene jugozapadno od Sjevernog ulaza).⁷⁰

Sjeverno od gornje dvorane kraljevske straže, uz istočnu stranu pročelja vidljivog sa središnjeg dvorišta, nalazi se soba koridorskih stupova. Prostor je podijeljen na tri dijela nizovima trima stupova koji su nosili prostoriju na katu iznad. Pored sobe koridorskih stupova nalazi se skladište medaljonskih pithosa. Skladište je dobilo naziv po pithosima ukrašenima reljefnim medaljonima. Ove prostorije pripadaju prvoj fazi nove palače zajedno s pretpostavljenom prostorijom koja se nalazila na katu iznad. Sličan skladišni prostor vjerojatno je postojao ovdje za vremena stare palače, kao što se može zaključiti iz utora za skladištenje pithosa. Ovdje je popločani pod nove palače uništen, a ispod se nazire pod stare. Opisani raspored prostorija nije se očuvao dulje od MMIII perioda. Prostorije su bile zatrpane kamenim oblucima, a vrata koje vode do velikog stepeništa bila su pregrađena. To je učinjeno kako bi se podigao pod gornjega kata koji bi odgovarao tripartitnom svetištu na drugom kraju dvorišta.⁷¹

Još sjevernije po istom pravcu nalazi se prostor koji je donekle teško tumačiti, s obzirom na to da se veći dio urušio niz brdo. Vidljivi ostaci pripadaju vremenu nove i stare palače. Sastoje se od nekolicine zatvorenih prostorija i skladišta, a najzanimljiviji dio široki je kanal koji je vjerojatno služio za odvod kiše iz ovoga dijela kompleksa. Nalazi se tik uz sjeverni rub skladišta medaljonskih pithosa. Ovdje također počinje hodnik šahovnice, nazvan tako po igri sličnoj modernom šahu koja je ovdje pronađena, a danas se čuva u muzeju u Heraklionu. Ispod rešetaka vide se cijevi od terakote koje su opskrbljivale palaču pitkom vodom. Cijevi su međusobno povezane ogrlicama i imaju sistem koji sprečava stvaranje sedimenata. Iz hodnika šahovnice dolazi se do sjeveroistočne dvorane i skladišta.⁷²

⁷⁰ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 538

⁷¹ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 73 - 79

⁷² Ibid.; str. 73 - 79

Jedan od zanimljivijih dijelova palače nalazi se na dnu velikoga stepeništa. Radi se o seriji prostorija s teškim zidovima i dvostrukim vratima, povezanih mračnim koridorima i isprekidanim oknima za svjetlosti. Evans je ovaj dio palače nazvao stambenim prostorijama. Cijeli predio karakteriziraju igra između svjetlosti i sjene te čvrstine i delikatnosti. Na dnu velikog stepeništa nalazi se hala kolonadi br. 32; radi se o predvorju koje po funkciji odgovara gornjoj hali kraljevske straže. Odavde prolazi vode u koridor istok-zapad br. 33 i svlačionicu br. 37, kroz koju se dolazi do kraljičine sobe br. 35. Krećemo li se koridorom istok zapad do njegova kraja, doći ćemo do prostorija u kojima su bile smještene radionice. Skrenemo li iz koridora br. 33 prema jugu, doći ćemo do prostorije dvostrukih sjekira br. 34. Osim vratima, prostorija dvostrukih sjekira povezana je s koridorom br. 33 i prozorom koji se otvara ka oknu za svjetlosti.⁷³

Prostorija dvostrukih sjekira vjerojatno je bila namijenjena životu vladaru. Radi se o dvostrukoj sobi s dubokom verandom na istoku i velikim oknom za svjetlosti na zapadu prostorije. Okno za svjetlost izrađeno je kvalitetnim gipsanim blokovima, svaki od kojih ima graditeljsku oznaku dvostruke sjekire. S kraljičinom sobom povezana je hodnikom koji vodi iz zapadnog dijela prostorije. Na sjevernom zidu prostorije nalaze se ostaci gipsane konstrukcije, vjerojatno kraljevskog prijestolja. Slično restaurirano prijestolje nalazi se i u istočnom dijelu prostorije.⁷⁴

⁷³ Ibid.; str. 73 - 79

⁷⁴ Ibid.; str. 73 - 79

Slika 13.

Kraljičina soba osvijetljena je oknima za svjetlost na jugu i istoku, a do nje vode čak četiri ulaza. Restaurirana soba pokazuje ženstvene odlike: klupe, prozori i freske s motivima plesačice i dupina. U sobi i istočnom oknu za svjetlost vidljiva su dva sloja gradnje. Također i dvije freske, ranija s motivom spirale te kasnija s motivom rozete. Freska dupina i freska plesačice nađene su na zidu u istočnom oknu za svjetlost. Oba perioda gradnje smještaju se u fazu novih palača. U zapadnom dijelu prostorije nalazila se kupaonica, identificirana na temelju glinene kade koja je u ostacima pronađena na ulazu u prostoriju. Sama kupaonica od ostatka sobe bila je odvojena prezidanim dijelom sličnim modernom šanku. Nakon uništenja palače, kupaonica je postala odlagalište vapnenca.⁷⁵

Iz kraljičine sobe vodi koridor obojanog pithosa br. 36 koji vodi do garderobe br. 37. Ovdje se nalazi niska platforma koja je vjerojatno bila ukrašena divanom i jastucima. Suprotno od platforme nalazi se bazen svjetlosti. Zanimljiva odlika ove prostorije maleni je toalet, od ostatka prostorije odvojen zidovima segmentiranim po particijama. Odavde prolaz vodi pored sobe koja je danas zaključana, a vjerojatno se radilo o manjoj riznici. Ovdje su nađene glinene tablice, koje su pale iz arhiva u prostoriji iznad. U ovom prolazu također se može vidjeti sistem odvoda i dovoda vode. Skrenemo li iz ovog koridora dolazimo do malog

⁷⁵ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 73 - 79

stepeništa u kojem je nađena poznata statua akrobata od bjelokosti. Stepenište vodi do betonskog poda restauriranog iznad opisanih prostorija.⁷⁶

Iz istok-zapad koridora, umjesto da skrenemo u prostoriju dvostrukih sjekira, skrenemo prema sjeveru gdje ulazimo u još jedan koridor koji vodi u lobi drvenih stupova. Kroz lobi se dolazi do istočnog portika br. 40, verande koja nadgleda dolinu Kairatos i brdo Ailas na drugoj strani doline gdje su pokopani mnogi žitelji Knossosa. Evans je vjerovao da su se igre preskakanja bikova održavale u dnu doline. Produžimo li koridorom dalje prema sjeveru možemo vidjeti ograđeno skladište gdje se nalaze grumeni zelenog kamenja, *lapis lacedaemonius*, koji dolazi s Peloponeza. Rijedak u brončanome dobu po prvi puta se koristi u LMI razdoblju. Iznad ovoga skladišta nalazila se radionica izrađivača kamenih vazi što se zaključilo na temelju dviju nedovršenih gipsanih amfora koje su pale u skladište ispod. Nastavimo li koridorom prema sjeveru doći ćemo do učionice br. 42, koja je ime dobila po klupama na tri strane prostorije. Međutim, gipsani kontejneri pored klupa sugeriraju da je prostorija bila namijenjena za majstore i obrtnike, kao i veći dio ovoga dijela palače.⁷⁷

Pored učionice nalazi se dvorište kamenog, ispušnog otvora br. 43. Ovdje je voda dovedena kroz istočnu dvoranu do ispušnog otvora u zapadnome zidu, te onda do ciglenog bunara ispod rešetke koji se nalazi sjevernije od restauriranog zida. Odavde vodi veranda gdje stoje veliki pithosi starih palača. Sjevernije je prostorija u kojoj se čuva Kamares, keramika starih palača. Uzbrdo prema zapadu nalazi se red otvora sa žljebovima koji su možda služili kao torovi za životinje. U suprotnome smjeru, prema istoku, dolazimo do stepeništa koje završava u istočnoj utvrdi 48; odavde se izlazi iz palače i spušta u dolinu. Istočna utvrda ima zanimljiv sustav odvodnje prilagođen klimatskim uvjetima na Kreti.⁷⁸

U jugoistočni predio palače dolazi se kroz središnje dvorište, niz rampu koja vodi do vrata koja se otvaraju na stepenište. Stepenište povezuje južni ulaz s prethodno opisanim istočnim sobama. Lijevo od stepeništa nalazi se koridor tablica s prikazima mačeva br. 49. Ovaj predio palače bio je jako oštećen prilikom potresa u MMIII razdoblju. Odavde mali prolaz vodi do svetišta dvostrukih sjekira br. 50. Svetište se sastoji od male prostorije s gipsanom klupom na svome kraju. Klupa i pod bili su posuti kamenčićima s plaže. Na klupi

⁷⁶ Ibid.; str. 73 - 79

⁷⁷ Ibid.; str. 80

⁷⁸ Ibid; str. 80 -83

su nađena dva gipsana roga za posvetu i glineni kipići, od kojih je najveći vjerojatno predstavljao minojsku božicu. Također, nađen je okrugli gipsani stol te vaze i zdjele napunjene hranom i dobrima ponuđenima bogovima. Nastavimo li malim prolazom, doći ćemo do dviju prostorija koje nisu bile očišćene nakon potresa u MMIII razdoblju. Nalaze se preko puta prolaza vaza s ljiljanima br. 51. U jednoj od tih prostorija nalazi se glinena kada, a u drugoj tri velike posude koje su služile kao spremnici.⁷⁹

Možda postoje neki znakovi da je palača pretrpjela razaranje oko 1450. godine prije Krista, a u isto vrijeme događala su se razaranja i na ostatku otoka. Neke od zgrada u Knossosu spaljene su i nikada nisu obnovljene. Svakako, nakon 1450. pr. Kr., Knossos je izgledao drukčije. U sljedećim razdobljima (MMII do MMIIIA) dolazi do svojevrsnog procvata u umjetnosti i obrtu, osobito u obradi metala, dok drugi aspekti, a posebice arhitektura, daju dojam razdoblja nazadovanja. Vapenenački blokovi prestaju se rezati, a gips se koristi sve učestalije. U palači je bilo umetnuto mnogo grubih zidova kako bi kontrolirali pristup, iako su mnogi od njih uklonjeni po Evansovom nalogu. Evans je većinu palače koju je iskopao do slojeva MMIII do LMI perioda. Iz tog razloga njen je kasniji plan teško rekonstruirati.⁸⁰

Razdoblje nakon LMIB naziva se završnim razdobljem palača. Datum konačnog uništenja palače u Knossosu (LMII, LMIIIA, ili IIIB) nije siguran. Datum do kraja 14. stoljeća (LMIIIA2) čini se najvjerojatniji, iako je određene depozite moguće datirati u raniju fazu - LMIIIA1. Posude kakve su se koristile u palači u to su vrijeme bile u uporabi. Datum uništavanja palače Knossos je važan jer moramo znati u kojem trenutku to gospodarsko središte napušta mediteransku pozornicu. Mišljenje Colina Macdonalda jest da je datum konačnog uništenja tzv. linear B palače bio oko 1325.-1300. g. pr. Kr., neposredno prije početka LMIIIB keramičkih stilova.⁸¹

PHAISTOS

⁷⁹ Ibid.; str. 80 -83

⁸⁰ C. Macdonald; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 539

⁸¹ Ibid, str. 540

Phaistos je identificirao kapetan Spratt 1850-ih, na temelju Strabonovog opisa. Do tada je bio poznat kao Kastri. Prva sustavna iskopavanja radila je talijanska misija od 1900. do 1909. godine. Iskopavanja su nastavljena od 1928. do 1932. godine, tijekom njih su provedeni i brojni restauratorski radovi. Nastavljena su od 1950. sve do 1967. godine, pa opet od 2000. godine nadalje. Ime *pa-i-to* nalazi se na linear B tablicama u Knossosu i podudara se s grčkim toponimom koji nalazimo kod Homera, a znači “dobro naseljeni”. Drevno naselje Phaistos postavljeno je na tri brežuljka, od kojih je najzapadniji na visini od 154 m i zove se Christòs Effendi. Središnji brežuljak, Acropoli Mediana, na visini je od oko 115 m. Na najisturnijem brdu, visine 97 m, stoji palača.⁸²

Phaistos je smješten na kraju hrbata ispod kojega se nalazi dolina Mesare; ako pogledamo prema drugome kraju litice, nazire se i Aya Triadha, iza koje je more. Na drugome kraju doline u daljini nalaze se planine Dikta, a na jugu planinski lanac Asterousi. S južnog dijela središnjeg dvorišta pruža se lijep pogled prema sjeveru gdje je Psiloriti. Palača je poravnana između sedla koji čine dva planinska vrha. Na desnoj planini, ispod samoga vrha, nalazi se pećina Kamares po kojoj je ime dobila poznata minojska keramika.⁸³

Najranije tragove obitavanja možemo pratiti od kraja neolitika (oko 3600-3000 pr. Kr.). Istovremenis najkasnijim od deset razina identificiranih u probnim jamama otvorenim ispod palače u Knossosu. Prve naseobine na najistočnijem brda Phaistosa vjerojatno su nastale nakon napuštanja malog skupa još neidentificiranih nastambi. One su se nalazile na području ravnice, bliže rijeci. Napuštene su zbog poplave rijeke uzrokovane intenzivnom kišom. Istočno brdo tada je postalo najvažniji dio naselja, iako je najniže i najteže za obraniti.⁸⁴

Arhitektura palače u Phaistosu bitno je drugačija od Knossosa, plan je uredniji i lakše ga je pratiti. Glavna arhitektonska odlika palače je ceremonijalni ulaz. On se nastavlja na veliko stepenište koje vodi iz zapadnog trga. Prije nego li se stepenište spusti na razinu zapadnoga dvorišta, spaja se s drugim stepeništem koje dolazi s gornjeg dvorišta. Ako iz središnjeg dvorišta pogledamo prema zapadu, vidjet ćemo ostatke dviju fasada. Niža fasada pripada staroj palači, dok ona viša pripada novoj. Nova palača bila je sagrađena na ruinama stare koja je najvjerojatno stradala u potresima. Zapadni trg stare palače bio je prekriven

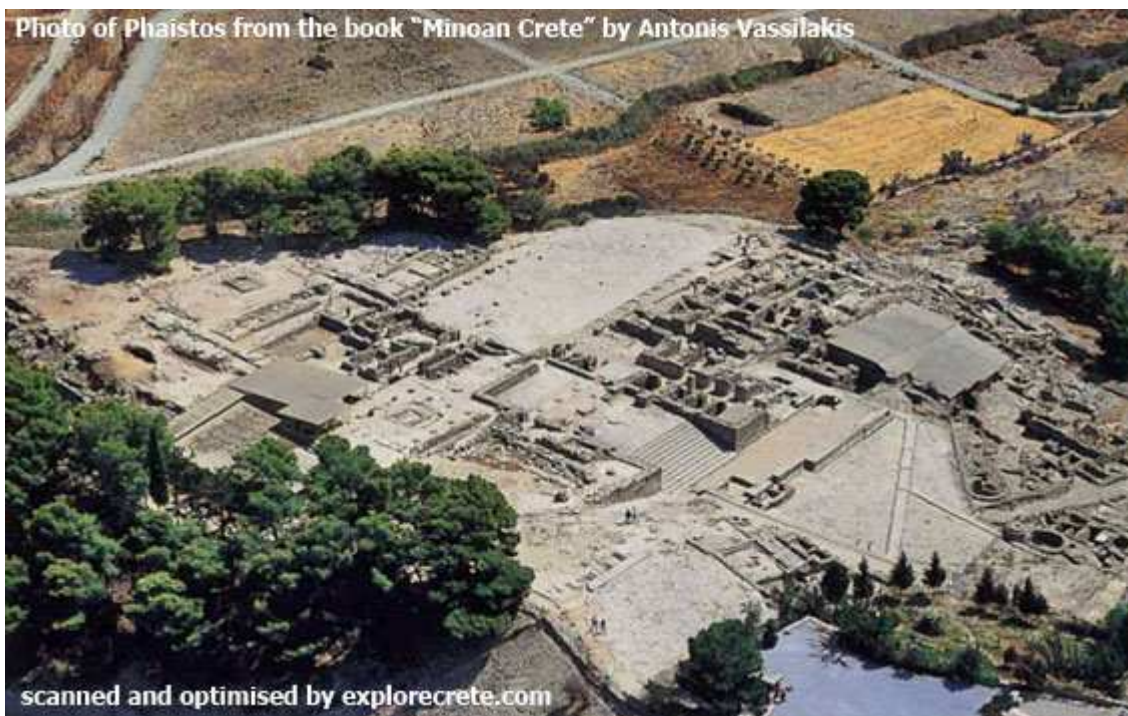
⁸² V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 583

⁸³ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 92 - 96

⁸⁴ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 584

oblucima dubokima oko jednog metra, a koji su poslužili kao temelj za izgradnju nove palače. Također, nova palača je odmaknuta od temelja stare otprilike 8 metara, što je očuvalo fasadu i neke od soba stare palače. Ove izvanredne prilike očuvale su veći dio stare palače, što nije slučaj s drugim palačama na Kreti.⁸⁵

Palača je izgrađena početkom MMIB razdoblja palača je bila izgrađena na tri različite terase. Izbor brda Phaistos kao mjesta za izgradnju palače svakako je izraz nove teritorijalne ravnoteže koja je piramidalna i hijerarhijska. Međutim, stvarni uzroci koji su doveli do toga nisu sasvim jasni. Zemljopisni položaj i činjenica da je brdo ponudilo i bolju vidljivost, mogli su biti određujući čimbenici u odabiru mjesta za izgradnju palače. Temelj vladavine u razdoblju prije palača hipotetički je povezan s viškom primarnih djelatnosti, kao što su poljoprivreda, gospodarstvo i specijalizirane proizvodnje poput lončarstva ili izrada kamenih vaza.⁸⁶

Slika 14.

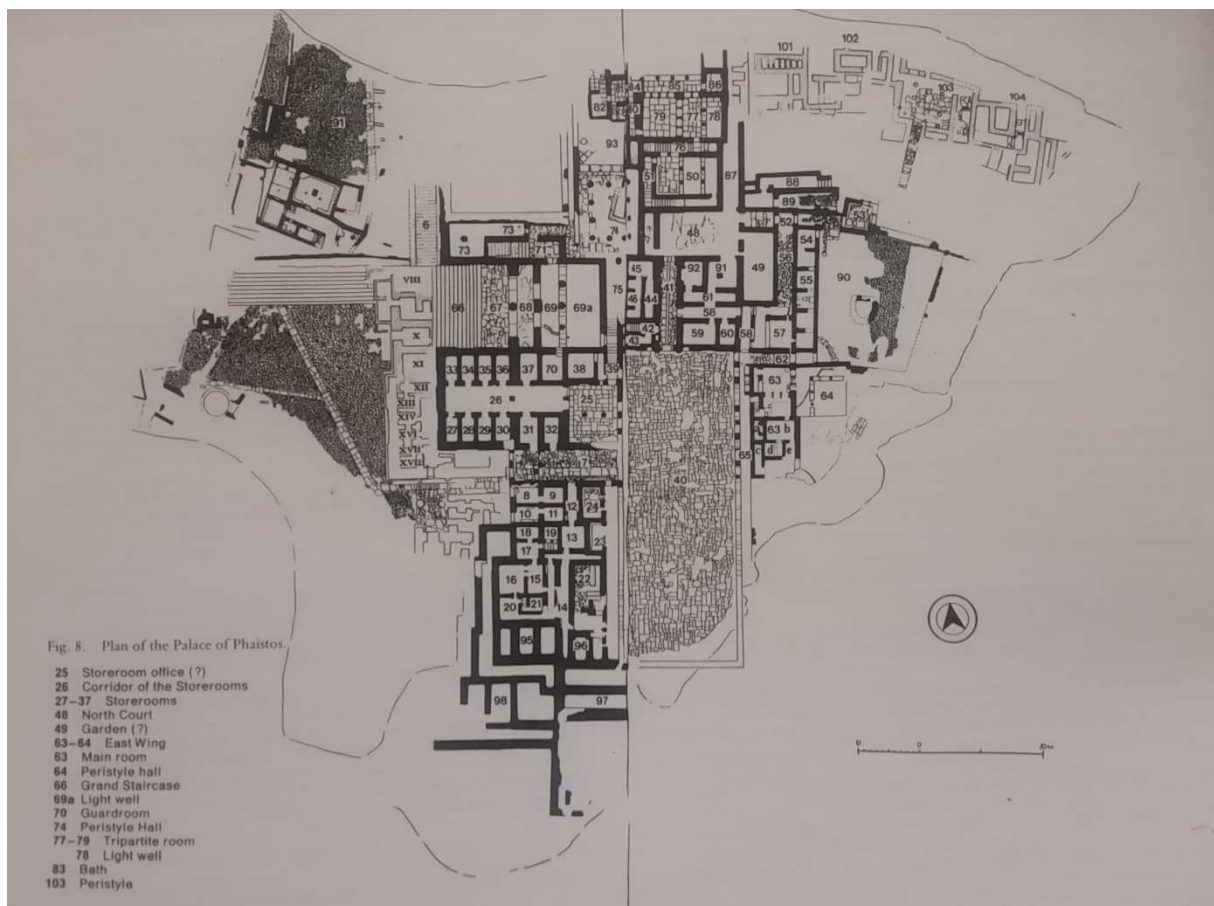
Prostorije palače raspoređene su po namjeni; sakralni centar je u jugozapadnom dijeluzajedno sa susjednim skladišnim prostorijama. Iza njih, u smjeru sjevera, nalazi se veliko stepenište. Na sjevernom dijelu palače nalaze se prostorije za koje se smatra da su

⁸⁵ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 92 - 96

⁸⁶ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 584

služile kao privatne prostorije za život. Smještene su uz sam hrbat litice, dok se iza pruža pogled prema planinama Psiloriti. Sjeveroistočno se nalaze radionice i odvojak u kojemu su se također nalazile prostorije za život.⁸⁷

Sve opisane prostorije nalaze se raspoređene oko središnjeg dvorišta koje u Phaistosu dominira arhitekturom palače, čak i više nego što je slučaj s ostalim minojskim palačama. Razlog tome je taj što je sačuvano popločenje središnjeg dvorišta, kao i spektakularan pogled koji se pruža na okolne planine. Jedinstvena arhitektonska odlika središnjeg dvorišta u Phaistosu jest i njegoa sjeverna fasada. Prošarana je pilastrima i nišama za stražare.⁸⁸

Slika 15.

Gornje dvorište slijedi i modificira prirodan pad padine na kojoj je izgrađen. Na njegovom istočnom kraju nalazi se uzdignuto šetaliste, a na zapadnom kraju nalazi se red jama postavljenih uz potporni zid. Na južnoj strani dvorišta nalaze se minojske kuće

⁸⁷ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 92 - 96

⁸⁸ Ibid.; str. 92 - 96

nepoznatog datuma, a iza uzdignutoga šetališta nalazi se nekoliko, vjerojatno kršćanskih popločanih grobova postavljenih prema istoku.⁸⁹

Iz sjevernog dvorišta možemo se spustiti velikim stepeništem do zapadnog dvorišta. Nalazi se na mjestu gdje se veliko stepenište spaja s manjim stepeništem koje vodi iz gornjega dvorišta. Na sjeveru je prekinuto potpornim zidom koji drži gornje dvorište. Zid je napravljen od pravilnih pravokutnih kamenih blokova i svaki novi red kamenih blokova malo je uvučeniji od prethodnoga. Time je povećana stabilnost same konstrukcije. Otprilike jedan metar od postojećih zidina, nalaze se usjeci u podu koji predstavljaju mjesto gdje su se nalazile zidine stare palače. U zidinama koje se nalaze oko stepeništa nalaze se niše za prozore, kakve se vide i na fasadi stare palače. To nam sugerira da su se prozori počeli upotrebljavati rano.⁹⁰

Slika 16.

Zapadno dvorište napravljeno je na blagoj padini, na terasama sličnim stadionu. Terasa su vjerojatno služile za smještaj posjetitelja koji su ovdje možda gledali procesije ili sudjelovali u obredima palače. Po dijagonali zapadnoga dvorišta vodi uzdignuto šetalište, koje

⁸⁹ Ibid; 1976; str. 92 - 96

⁹⁰ Ibid.; str. 92 - 96

završava kod zapadnog ulaza u staru palaču. Šetalište je presječeno iz smjera zapada još jednim uzdignutim šetalištem, koje je vodilo pored kouloura i cisterne. Koulouresu slične onima u Knossosu ili Maliji te su i one vjerojatno služila kao žitnica.⁹¹

Na dnu velikog stepeništa moguće je vidjeti nekoliko prostorija stare palače. Tijekom izgradnje nove palače, razina zapadnoga dvorišta bila je povišena i prostorije su bile prekrivene. Sastoje se od svetišta VII te pomoćnih prostorija s klupama, lavorima i spremnicima za žrtve. Nađeni su i mnogi ostaci kuhanja, koje je očito bilo dio obreda. Popnemo li se stepenicama, doći ćemo do razine nove palače, tj. do sporednog ulaza u novu palaču, a koji se nalazi odmah iznad glavnoga ulaza u staru palaču.⁹²

Poljoprivredni i gospodarski potencijal okolnog teritorija te bogatstvo keramičke proizvodnje ilustriraju trenutak velikog sjaja tijekom života stare palače. Njen mitski osnivač bio je Radhamanthys, Minosov brat. Bogatstvo stare palače nastavljeno je do kraja MM IIB razdoblja. Nasuprot ostalim palačama, kao što su Knossos i Malia, palača u Phaistosu bila samodostatna te vjerojatno nije bila dio mediteranske mreže pomorske trgovine.⁹³

Nedavna studija omogućila je skiciranje cjelokupne prirode razdoblja stare palače Phaistosa s posebnim osvrtom na čestu temu mnogih debata, o tome je li palača predstavljala dom odvojene elitne skupine ili je jednostavno bila društvena arena konkurentskih frakcija. Proučavanje dostupne dokumentacija i materijalnih ostataka (arhitektura, keramika, administracija, pečati, itd.), dovele su do zaključka da palača MMII razdoblja nije bila samo mjesto za svečanosti. Složena funkcionalna artikulacija i nezavisna gospodarska aktivnost sugeriraju da je palača bila središte utvrđenog autoriteta teokratske prirode, ograničena za posjetitelje izvan elitnog kruga.⁹⁴

Vratimo se na veliko stepenište, okosnicu palače. Stepenice od kojih se sastoji široke su i lagane za uspinjanje, a na bokovima se nalazi konstrukcija od obrađenog kamena. Popnemo li se stepenicama doći ćemo do platforme sa stupovima i stubovima koji su nosili dva predvorja na čijem kraju se nalazilo se veliko okno za svjetlost. Tipično za minojsku arhitekturu ne postoji grandiozni izlaz iz ove prostorije koji bi stajao u kontrastu s

⁹¹ Ibid; str. 92 - 96

⁹² Ibid; str. 92 - 96

⁹³ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 587

⁹⁴ Ibid., str. 588

grandioznim ulazom. Do središnjeg dvorišta vode mali prolazi koji pokazuju tipično minojsku igru između svjetla i sjene, grandioznog i otvorenog s malim i zakučastim. U praktičnome smislu, takvi manji prolazi sigurno su otežavali neželjenim posjetiteljima da neopazice uđu u palaču.⁹⁵

Predvorja palače su malena i uska, ali stupovi na kojima su stajali njihovi stropovi su veliki. Popločenje predvorja br. 68 je gipsano, a od predvorja br. 69 odvojeno je vratima. O tome nam svjedoče i utori u stubovima. Na sjevernoj strani stražarnice nalazi se prolaz koji stepenicama vodi prema dvorani peristila br. 74. Dok se drugi izlaz nalazi na jugoistočnom dijelu okna za svjetlost. Ovdje se nalazi i drenaža koja je služila za skupljanje kišnice.⁹⁶

Dvorana peristila otvorena je u sredini - slično rimskome atriju. Danas su ovdje vidljivi ostaci kuće iz vremena prije palače, a moguće je da se za vrijeme života palače ovdje nalazio i vrt. Dvorana je bila otvorena prema sjeveru verandom, s koje se pruža pogled na Psiloriti. Popločana je gipsanim kvadratnim blokovima sa crvenom fugom između. Veranda i dvorana peristila povezane su stepeništima br. 51 i 76 s kraljevskim dvoranama za život. Sjeverozapadno se nalaze ostaci građevina nepoznate namjene. Odavde, zavinuti prolaz vodi natrag do platforme s predvorjima i bazenom svjetlosti.⁹⁷

Velika prostorija br. 25 je hala popločana gipsanim pločama. Dva stupa dijele je simetrično po sredini, a sjeverni dio prostorije nastavlja se na prolaz br. 26. Istočni dio prostorije graniči sa središnjim dvorištem. Prostorija je otvorena prema dvorištu ovalnim stupom koji je atipičan za minojsku arhitekturu što možemo pripisati njegovoj namjeni potporna za prostorije iznad. Pored sjevernoga stupa nađena je brončana osovina za vrata, a pored južnog je nađena rupa iste namjene. Vrata koja su te osovine držale bila su široka 4,85m te naslonjena na stup. Zbog tog detalja, kao i zbog blokiranog prolaza, arheolozi smatraju da je soba bila prenamijenjena tokom vremena. Njena namjena ostaje tajna, ali s obzirom na položaj, vjerojatno je služila kao predsoblje i ured za skladišta.⁹⁸

Skladišta su po mnogo čemu slična onima u Knossosu, osim što ne sadrže ciste ili kutije umetnute u pod. Ovdje je pronađeno nekoliko žrvnjeva i preša. Također, nađena je i

⁹⁵ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 92 – 96<q2

⁹⁶ Ibid.; str. 96 - 103

⁹⁷ Ibid.; str. 96 - 103

⁹⁸ Ibid; str. 96 - 103

oprema za čuvanje maslinovog ulja u skladištu br. 33. Sastoji se od tri pithosa, korita koje lovi iscjedak, glinenog stolića te uzdignute platforme na sredini. Pod skladišta je pod blagim nagibom koje vodi iscijeđene ostatke prema otvoru, koji se nalazio na sjevernom dijelu prostorije. Zidovi skladišta napravljeni su od gipsanih blokova na kojima su vidljivi tragovi požara koji je novu palaču zahvatio oko 1450. pr. Kr. U skladištu br. 37 još uvijek je vidljiva blatna žbuka sa šupljinama za drvene slamčice.⁹⁹

Skladišta 17.

U skladištima na južnoj strani prolaza iskorištene su gipsane ploče prostorije VII stare palače kao baze za zidove. Kao i u Knossosu, na nekim dijelovima zidovi su zadebljani kako bi držali gornje prostorije. Između skladišta br. 30 i 31, te br. 36 i 37, zidovi su posebno široki te su poravnani sa stupom u prolazu. Gornja prostorija rasprostirala se iznad skladišta br. 27 do 30, te br. 33 do 36. Po nišama je vidljivo da je imala dva veća prozora koji su gledali

⁹⁹ Ibid; str. 96 – 103c

prema zapadnome dvorištu te manje prozore prema jugu i prema sjeveru, u smjeru velikog stepeništa.¹⁰⁰

Područje južne Mesare čini se povezano s intenzivnom eksploatacijom životinja, posebice s ovcama i tkanjem. Zapravo, 21,666 ovaca u Mesari naveden je u linear B pločicama. Pločica KN Dn 1094 + 1311 spominje više tisuća žena koje su došle s iz lokalnih mjesta proizvoditi vunu. U pločici KN Lc 52, očekuje se da će žene *da-wo* osigurati 207 jedinica vune, što je među najvećom količinom ikad zabilježenom za jednu grupu. Mesara je također bila veliki proizvođač pšenice: 10.000 jedinica pšenice (što predstavlja najveću količinu ikad zabilježenu u linear B, 96.000 litara). Bilo bi potrebno 1.700 pithosa za skladištenje te količine pšenice.¹⁰¹

Slika 18.

Središnje dvorište veliko je 51,5 m × 22,3 m (170 × 80 izraženo u minojskim stopama) i ima sjever-jug orijentaciju. Popločano je vapnenačkim pločama sve do zapadnoga ruba, gdje se vide baze stupova na razini ispod ostatka dvorišta. Ove baze pripadaju staroj palači ili možda prvoj fazi izgradnje nove palače. Služili su za podupiranje veranda kakve se nalaze očuvane na istočnoj strani dvorišta. U sjeverozapadnom kutu dvorišta nalazi se stepenasto kameno uzvišenje koje po obliku podsjeća na potporanj za uspinjanje na konja. Na jednome

¹⁰⁰ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976.; str. 96 - 103

¹⁰¹ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 592

od njegovih kamena nalazi se oznaka dvostruke sjekire. Ako su se igre preskakanja bika uistinu događale na središnjim dvorištima palača, ovo je vjerojatno bilo mjesto gdje su sudionici skakali na ili preko bikova. Druge mogućnosti su da je kamen služio kao oltar ili je imao dekorativnu funkciju. Danas ondje stoje pithosi koje su postavili arheolozi prilikom iskopavanja, a koji pripadaju LMIIIB periodu. Slične pithose moguće je vidjeti i u propileju br. 21. u Knossosu.¹⁰²

Na njegovom sjevernom kraju, središnje dvorište, završava s formalnim, monumentalnim ulazom u sjeverni dio palače i kao takvo je jedinstveno u minojskoj arhitekturi. Na bokovima ulaza nalaze se polustupovi, niše i zidovi. U nišama su za vremena života palače stajali stražari koji su čuvali monumentalni ulaz u kraljevske prostorije iza. Dekorirani su freskama s jednostavnom teksturom. Polustupovi koji se nalaze na bokovima vrata originalno su bili napravljeni od drva i postavljeni na kamene baze. Zanimljivi su jer se radi o preteči polustupova kakvi su nađeni na ulazu u Atrejevu riznicu u Miken. Osovine za vrata nalaze se na obje strane, što pokazuje da se radilo o dvostrukim vratima. Vrata vode prema sjevernim prostorijama palače kroz prolaz br. 41 koji je završavao u jugozapadnom dijelu sjevernoga dvorišta.

Jugozapadno krilo, koje je u cijelosti iskopao D. Levi, sastojalo se od jedne zgrade s tri kata, a ne od tri sloja različitih palača kako je pretpostavio. Levi je zapravo utemeljio svoju klasifikaciju razdoblja prije palača na čitanju stratigrafije tog područja i uočio je tri faze razdoblja prije plača, čime je u potpunosti odbacio Evansovu klasifikaciju. Arhitektonska složenost jugozapadne četvrti upućuje na postojanje društvene skupine koja je na početku MMIB perioda mogla planirati dugoročno i na velikoj skali. Zgrada se, s planimetrijske perspektive, u ovoj prvoj fazi čini funkcionalno i društveno otvorenom.¹⁰³

Sjeverno dvorište br.48 prostor je ograđen obrađenim kamenim blokovima. Povezuje upravo opisane prostorije uokolo prolaza br. 41 s kraljevskim apartmanom na samom sjeveru palače te oboje s istočnim ulazom. Zanimljiv element je ograđeni dio dvorišta na njegovu zapadnom rubu. Namjena mu nije poznata, ali pretpostavlja se da se koristio za skladištenje robe. Dodatna funkcija bila mu je da podupire prolaz iznad, a koji bi povezivao pretpostavljene prostorije na gornjoj etaži iznad prostorija br. 44-46 sa stepeništem br. 51, a

¹⁰² Ibid.; str. 96 - 103

¹⁰³ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 585

time i s kraljevskim apartmanom. Istočno od sjevernog dvorišta nalazi se otvoreni prostor također izrađen od fino obrađenih kamenih blokova. Funkcija mu je nepoznata, ali je J. W. Graham predložio da se koristio kao tor za životinje. Za razliku od Grahama, G. Cadogan smatra da je ovdje bio smješten vrt jer je prostor bio u neposrednoj blizini kraljevskih apartmana i suviše kvalitetne izrade da bio služio kao tor za životinje.¹⁰⁴

Na sjevernom kraju sjevernoga dvorišta nalaze se već spomenuti kraljevski apartmani. Danas su zatvoreni za posjetitelje, a moguće ih je vidjeti kroz malu rupicu u zidu sjevernog dvorišta. Pogled se pruža na prostoriju br. 50, danas prekrivenu betonskim plafonom. Prostorija je restaurirana nakon iskopavanja i pokazuje neke od tipičnih oznaka minojske arhitekture. Podupirala su je četiri stupa, a popločana je gipsanim pločama koje veže crvena fuga. U prostoriji je nađena i kamena klupa. Zapadno od nje nalazi se stepenište br. 51 i prolaz koji je povezivao kraljevske apartmane s dvoranom peristila br. 74. Do dvorane peristila br. 74 vodio je i prolaz br. 76. Prolaz br. 76 vodio je i do prostorija br. 77-79, koje su danas prekrivene i nedostupne. Prostorije su završavale na samom sjevernom kraju palače s verandom br. 85 iz koje se pruža pogled prema planinama Psiloriti u daljini.¹⁰⁵

¹⁰⁴ G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete.*; str. 96 - 103

¹⁰⁵ *Ibid*; str. 96 - 103

Slika 19.

Pratimo li kraj brda prema istoku, doći ćemo do nekoliko prostorija koje pripadaju staroj palači ili prvoj fazi nove palače. U prvoj u nizu nađeno je nekoliko kutija od cigli, od kojih su dvije prekrivene bijelim gipsom. U jednoj od njih nađen je poznati disk iz Phaistosa. Napravljen je od gline i sadrži simbole nepoznatog pisma, aranžirane u spiralu. Nije nam poznata njegova funkcija, provenijencija, pa niti njegov zagonetni tekst. Sljedeća prostorija prema istoku vjerojatno je bila peristil. U sredini ima četiri velika stuba, a između stubova su bili manji stupovi. Vjerojatno je bila otvorena na sredini, a ima i odvod koji je vodio kišnicu do padine brda. Ulaz joj se nalazi na sjeveru, a imala je i prozore. Na njenom jugu dugački niz stepenica vodio je prema istočnom dvorištu i istočnom ulazu.¹⁰⁶

Slično kao i sjeverni ulaz u Maliji, istočni ulaz Phaistosa je dvostruk. Okružen je kamenim klupama s tri strane. Vratnice obaju vrata su velike, a os među njima blago dislocirana. Na južnoj strani obaju okvira nalaze se velike pravokutne rupe, u kojima su stajale osovine za vrata. Prolaz br. 52 odavde vodi niz nasip do sjevernog dvorišta, a skrenemo li prema jugu, doći ćemo do prolaza br. 56, koji završava u prolazu br. 62. Prolaz br. 62 povezuje središnje i istočno dvorište. Na zapadnoj strani prolaza br. 56 nalazi se zazidani prostor br. 49, koji je vjerojatno služio kao vrt. Istočna strana prolaza ima fasadu kvalitetne izrade, iza koje se nalaze manje sobe koje su koristili obrtnici. Iza ovih prostorija na istočnome dvorištu nalazi se polukružna konstrukcija s ostacima bronce i bakra, koja je bila korištena kao ljevaonica.¹⁰⁷

¹⁰⁶Ibid.; str. 96 - 103

¹⁰⁷Ibid; 1976; str. 96 - 103

Slika 20.

Prošćemo li iz istočnog dvorišta do ruba litice na kojoj je Phaistos sagrađen, doći ćemo do jednog od ljepših pogleda u minojskoj arhitekturi. Gledamo na istočno krilo palače koje predstavlja samostalnu arhitektonsku cjelinu. Njena peristilna dvorana rasprostire se preko obližnjeg kamenja, a pogled se pruža i na planine Lashiti u daljini. Baze stupova peristilne dvorane još su očuvane u sjeverozapadnom uglu. Peristilna dvorana stajala je na gipsanom podu u koji je bila provedena i odvodna cijev. U jugoistočnome kutu tri široke stepenice spuštaju se do tragova popločenja. Sjeverno od stepenica nastavlja se zid palače, a čini se da je s južne strane kamen korišten kao prirodni nastavak fasade.¹⁰⁸

MALIA

Malia je smještena u plodnoj, priobalnoj dolini, nekoliko sati pješice od Knossosa, i okružena je planinama Selena. Napuštena je na kraju brončanog doba, pa su stoga njene ruševine bile manje pogođene kasnijom okupacijom, baš kao što je slučaj kod Knossosa i Phaistosa. Također, lokalitet je vrlo temeljito iskopan i dokumentiran, za razliku od većine

¹⁰⁸ Ibid.; str. 96 - 103

ostalnih lokaliteta na Kreti. Malijin glavni doprinos minojskoj arheologiji odnosi se na ostatke srednjeg brončanog doba, koji su iznimno bogati i dobro očuvani.¹⁰⁹

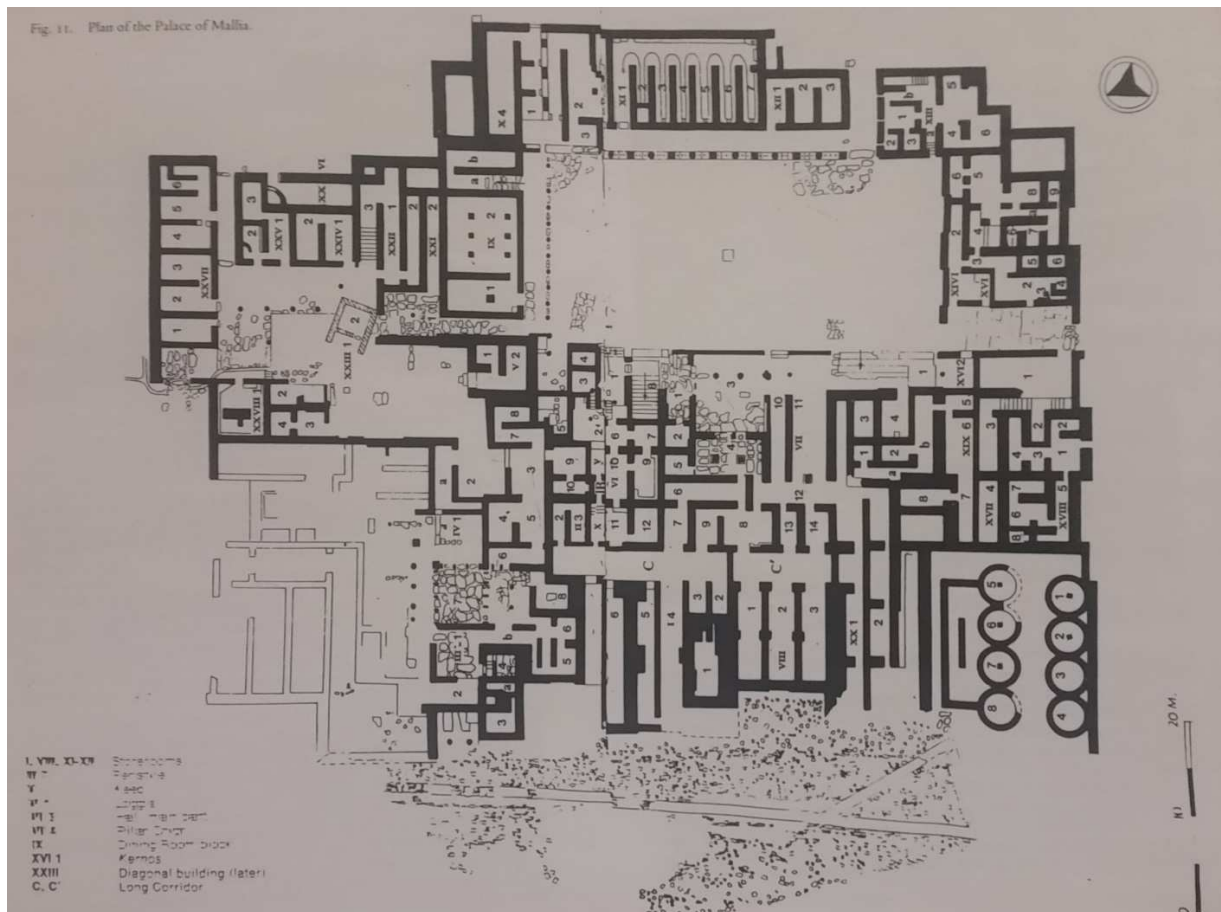
Izložena pozicija palače te blizina obale potvrđuju da je mir koji su Minojci uživali omogućila snažna mornarica. Međutim, bitno je napomenuti kako je pronađen zid deo 1,75 m koji je možda služio kao obrambene zidine grada. Datira se u LMIII razdoblje. Po svojoj funkciji je unikatan u trenutno istraženom kretske arhitekturi. Također, na nekim nalazištima povezanim s Minojcima izvan same Krete (kao što je Aya Nakeji), pronađeno je još utvrda i obrambenih zidina.¹¹⁰

Sama palača jednostavnije građevina i plan je lako pratiti, kao i plan Phaistosa. U skladu je sa svojim okruženjem, čak i u većoj mjeri nego li ostale palače. Zidovi su napravljeni od tvrdog sivog vapnenca i mekšeg crvenog pješčenjaka, koji je uzet iz obližnjih polja. Malia je također za vrijeme svoga životadoživjela požar, oko 1450. pr. Kr., pa je moguće da je crvena boja građevne cigle također uzrokovana požarom. Gips nije korišten u gradnji, a Malia i nije grandiozna kao npr. Knossos ili Phaistos. Palača se rasprostire oko središnjeg dvorišta. Na južnoj i istočnoj strani nalazi se svega nekoliko građevina, ali zapadni i sjeverni dio bogato je izgrađen. Sjeverni dio palače rasprostire se oko manjeg unutrašnjeg dvorišta znanog kao sjeverni trg, a postoji i treći, zapadni trg.¹¹¹

¹⁰⁹J. Driessen; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 585

110 G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 96 - 103

¹¹¹ Ibid; str. 110 - 111

Slika 21.

U istočnom i zapadnom krilu nailazimo na nizove paralelnih skladišnih prostorija. Zapadno krilo obuhvaća prostorije koje su zbog svoje obrade iznenađujuće: tzv. loža, tumačena kao posebno, povišeno područje za divljenje raznovrsnim događajima koji su se odvijali na središnjem dvorištu, kripke stupova s dva kvadratna stupa, koje na sebi imaju niz graditeljskih oznaka i velika dvorana sa stupovima slična onoj u Zakru i namijenjena za veće grupe.¹¹²

U jugozapadnom krilu nailazimo na jednu od rijetkih prostorija u kojoj su tijekom iskopavanja nađeni predmeti, uključujući i mali oltar s uklesanim znakovima, dvije terakote noge i drugi pribor za kult. Pristupiti joj je moguće samo izvan palače. U obližnjoj sobi nađeni su ostaci kamenih vaza, neke su bile nedovršene. Južno krilo vjerojatno je sadržavalo niz radionica i uslužnih predjela.¹¹³

¹¹² J. Driessen; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 564

¹¹³ Ibid, str. 585

Na sjevernoj i istočnoj strani središnjeg dvorišta nalazi se portik. Sjeverno odsredišnjeg dvorišta nalazi se soba sa stupom koji je pridržavao veliku prostoriju na katu iznad. Prolaz iz ove sobe vodi prema sjevernom trgu i pored skladišta prema sjevernome ulazu u palaču. Kraljevski apartmani nalaze se na sjeverozapadnom uglu palače. Na istočnoj strani središnjeg dvorišta iza portika nalaze se skladišta za ulje koja su danas zatvorena za javnost, a na južnoj strani su radionice i široki elegantni popločani ulaz koji je bio glavni ulaz u palaču.¹¹⁴

Do Malije se dolazi kroz zapadno dvorište po nepravilno popločenom, uzdignutom šetalištu, baš kao što je slučaj i u Knossosu ili Phaistosu. Uzdignuto šetalište sječe trg po osi sjever-jug, dijagonalno orijentirano na zapadnu fasadu same palače. To ukazuje da je šetalište zapravo stajalo paralelno s fasadom stare palače. Da se blizu nalazila i fasada stare palače sugerira i popločenje izvedeno u pravilnoj liniji. Glavni uzdignuti puteljak vodi prema osam kružnih rupa, tj. kouloura. Za razliku od kouloura u Knossosu ili Phaistosu ove su poslagane u dva reda. Četiri od njih još uvijek imaju očuvane centralne stupove koji su podupirali krov. Najvjerojatnije su služile kao spremnici za žito. Međutim, francuski istraživači Malije su smatrali da se radi o cisternama za vodu. Razlog tome je što je jedna od koloura premazana gipsom. Njihov je prijedlog da su koloure služile za sakupljanje kišnice. Međutim, do danas nije nađen kanal, odnosno dovod vode.¹¹⁵

Od kouloura uz južnu fasadu puteljak vodi do južnog ulaza, ili sjeverno uz zapadnu fasadu do zapadnog dvorišta. Zapadna fasada oštećena je od kasnijeg obrađivanja zemlje. Uz fasadu su raspoređene tri niše koje ukazuju na mjesto gdje se nalazio prozor na gornjem katu. Na sjevernom kraju nalaze se ostaci maloga svetišta u obliku oltara i dvije baze za stupove koje su podupirale krov iznad.¹¹⁶

Zapadni prolaz je skriven i ne uklapa se u izvorni plan palače. Prolaz vodi u dugački koridor C koji nam na jednom mjestu pruža uvid u sve materijale od kojih je palača sagrađena. Veliki blokovi od pješčenjaka, mali oštri oblutci od vapnenca, cigle od crvene gline te kreč od crvene gline, ponekad je premazivan bijelim vapnom. Koridor C na sredini prekida zid koji odvaja grupu skladišta I od skladišta grupe VIII. Skladišta grupe VIII su

¹¹⁴ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 110 - 111

¹¹⁵ Ibid.; str. 111 - 112

¹¹⁶ Ibid.; str. 111 - 112

relativno izolirana i sigurnija, do njih je moguće doći kroz dijelove palače posvećene religiji i vlasti. Sličan je slučaj i Knossosu gdje je dio skladišta isto teško dostupan.¹¹⁷

Stubovi u prostorijama I 4 i I 5 podupirali su stupove u pretpostavljenoj prostoriji na gornjem katu. Nalaze se s bočne strane niša za prozore u vanjskome zidu. Pretpostavljena prostorija okupirala je cijelo područje I na gornjem katu, a čini se da se do prostorije I 1 moglo dolaziti isključivo iz gornje prostorije. Vodeći se nišama i zadebljanjima na zidovima moguće je rekonstruirati i druge prostorije gornjeg kata. Jedna se nalazila iznad br. VIII, a druga iznad br. III. Nedvojbeno je bilo još prostorija na gornjem katu, ali s obzirom na derutno stanje sjeverozapadnog krila palače, teško je donositi daljnje zaključke.¹¹⁸

Preko puta zapadnog ulaza, na sjeveroistočnoj strani koridora C, nalaze se tri mala skladišta II 1. Ovdje je pronađeno dvadeset sedam vaza in situ. Dvadeset i tri su pronađene u prvoj prostoriji II 1, neke i na stepenicama na sjevernoj strani. Vrata koja su odvajala prostor skladišta od koridora nisu očuvana, ali je moguće vidjeti dovratke na kojima su stajala. Područje II nadovezuje se na dio VI koji je teško razumljiv s obzirom da se ovdje preklapaju dijelovi nove i stare palače.¹¹⁹

Do ovog dijela se ulazi kroz veliku i povučenu prostoriju VI 2. Pod ove prostorije nalazi se na nižoj razini te je pripadao staroj palači. Ovdje je nađena ceremonijalna sjekira u obliku leoparda i poznati dugački ceremonijalni mač s reljefom akrobata na dršci. Čini se da su predmeti imali sveti status, a sama prostorija je neka vrsta hramskog depozitorija, odnosno riznice. U sjeverozapadnom uglu prostorije nalazio se prozor otvoren prema prostorijama IV 9 i 10. U objavljenim istraživanjima ove prostorije tretiraju se kao radionica obrađivača bjelokosti. S druge strane, niz ugrađenih klupa sličnih mikenskim svetištima, sugerira da se radi o unutrašnjem svetištu, a ne radionici.¹²⁰

Iznenadjujući arhitektonski ostaci iz perioda EMIB su nađeni ispod kasnije palače. Čini se vrlo vjerojatno da su neki zidovi u zapadnim skladištima već bili izgrađeni. U njih je stavljen temeljni depozit, uključujući i Vasiliki keramiku. Ta je gradnja uklopljena u kasnije obnove iz MMI i LMI perioda. Ispod kasnije hipostilne dvorane, sjeverno od kasnijeg

¹¹⁷ G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; 1976; str. Ibid.; str. 111 - 112

¹¹⁸ Ibid.; str. 112 - 113

¹¹⁹ Ibid. str. 114 - 115

¹²⁰ Ibid. str. 114 - 115

središnjeg dvorišta, postavljen je niz soba s više ili manje istom orijentacijom kao i buduća palača. Iz ovih soba dolaze glineni pečat i zlatna kuglica. Još važnije, može se tvrditi kako je i središnje i zapadno dvorište postojalo čak i u ovom trenutku.¹²¹

Odmah sjeverno od VI 2, nalazi se prostorija VI 5; radi se također o prostoriji bez ulaza. Popločana je kamenim pločama i na nešto višoj je razini od prethodno opisanih prostorijate se stoga smatra da pripada novoj palači. Ulaz joj je vjerojatno bio iz gornjih prostorija, ali namjena je nepoznata. S obzirom da je u sjeveru prostorije pronađen kanal koji vodi u IV 7, prostoriju na nižoj razini, istraživači su smatrali da se radilo o kupaoni. Istočno od VI 2 nalaze se dvije manje prostorije VI 3 i VI 4.¹²²

Malo stepenište vodi iz VI 2 do lože VI 1. Loža je otvorena prema središnjem dvorištu putem stepeništa. Po sredini tog stepeništa nalazise stup koji je podupirao prostoriju ili nastavak stepeništa na sljedećem katu. U liniji stepeništa, na kraju lože, nalaze se dva kamena koji iskaču iz kamenog popločenja. Istraživači smatraju da se radi o oltarnim postoljima na koje su ulijevane libacije. Loža je velika prostorija centralnog položaja koja imaparalelu s prijestolnom sobom u Knossosu. Naime, obje prostorije slično su pozicionirane s obzirom na plan palače te obje imaju pomoćne prostorije koje se nadovezuju na glavnu. Vodeći se ovom premisom možemo pretpostaviti da razlog što je prostorija blago uzdignuta stepeništem jest taj da se iz dvorišta mogu gledati obredi koji su se unutra zbivali. Po svemu navedenom čini se da je ovaj predio bio religiozni centar palače.¹²³

Dvije stepenice spuštaju se iz lože do velikog stepeništa i nastavljaju preko velikog stepeništa u halu VII 3. Veliko stepenište jedan je od odlučujućih dokaza da je palača imala i gornji kat. Čini se da je bilo otvoreno, o čemu nam svjedoče ovdje nađeni slivnici. Hala VII 3 povezana je s ložom i još jednim nizom stepenica koji se spuštao s višeg nivoa velikog stepeništa. Položena je na zapadnoj strani središnjeg dvorišta i velika je 9 × 8,30 m. Uz centar hale nalazi se red baza stupova; prvi u nizu, sa strane ulaza u halu iz središnjeg dvorišta, ima rupe koje su možda služile za vrata. Zapadni izlaz iz hale vodi u kriptu stubova VII 4. Za

¹²¹ J. Driessen; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 558

¹²² Ibid. str. 114 - 115

¹²³ Ibid.; str. 114 - 115

vremena stare palače ovdje su stajala dva stupa te su ove dvije prostorije sačinjavale jednu veću. No, za vremena nove palače podignut je zid koji odvaja ove prostorije.¹²⁴

Da je nova palača izgrađena kasno u MMIIIB ili rano u LMIA, čini se jasnim iz niza testova i po temeljnom depozitu nađenom u prostoriji IV 3. Novoizgrađena palača na svojoj zapadnoj fasadi i nekim drugim područjima koristi mnogo pješčenjaka, ali ne i na istočnoj fasadi. Većina arhitektonskih ostataka vidljivih u palači datiraju do ove faze. Također, očito je da je nova palača prošla nekoliko izmjena, uključujući smanjenje veličine središnjeg dvorišta, blokiranje dugog koridora itd. Modifikacije su možda uslijedile nakon potresa povezanog s erupcijom Santorinija.¹²⁵

Slika 24.

Slično kao i kriptu iz zapadnog dijela Knossosa, kripa stubova bila je mračna prostorija u kojoj su se najvjerojatnije odvijali obredi vezani uz svjetlost. Na stupovima su urezani znakovi dvostruke sjekire. Stupovi kripte poravnani su s jamom i oltarom na središnjem dvorištu naglašavajući time obrednu važnost same kripte. Ostatak prostorija u

¹²⁴ G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; 1976; str. 114 - 115

¹²⁵ J. Driessen; *Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology* ur. E. H. Cline; 2010; str. 563

području br. VII služilo je kao skladišta ili pomoćne prostorije. Područje VII ističe se grandioznošću svojih soba, izrađenih uglavnom u kamenu i kao takvo ističe se od okolnih skladišta izgrađenih uglavnom u cigli.¹²⁶

Središnje dvorište dimenzija je 48×22 m, nešto manje od središnjih dvorišta Knossosa ili Phaistosa. Na nekim dijelovima očuvano je popločenje, ali nije sigurno da li je cijela površina bila popločana. Naime, ostatci popločenja izgledaju namjerni. Popločeni krug u sjeveroistočnom uglu vjerojatno je služio kao prolaz između sjevernog i istočnog portika. Pored jugozapadnog ugla, na mjestu gdje južni ulaz izlazi na središnje dvorište nalazi se kružni kameni blok, znan kao kernos. Na rubu kruga nalaze se trideset i četiri malih utora, a u središtu jedan poveći. Knossos je napravljen od čestoga, lokalnoga, sivo-plavog vapnenca. Iako je jedinstven, slično kamenje grublje obrade i nepoznate namjene nađeno je na mnogim minojskim lokalitetima. Točna namjena mu je nepoznata, ali pruženo je više prijedloga, većina od kojih smatra da je korišten u obredne svrhe. Čini se da su utori služili za prinošenje žrtava, možda onih prilikom prve žetve, a moguće je i da se ovdje blagoslivljalo sjeme. Također je predloženo da su i posjetitelji palače ovdje ostavljali porez u obliku prehrambenih namirnica ili drugih dobrobiti. Jedan od vjerojatnijih prijedloga smatra da su kralj i visoko svećenstvo palače ovdje ostavljali obredne žrtve dok je narod promatrao obred s središnjeg dvorišta. Južno, iza kernosa, nalazi se malo predvorje sa stupom koje je, čini se, bilo na neki način vezano za obred koji se ovdje vršio.¹²⁷

¹²⁶ Ibid.; str. 114 - 116

¹²⁷ Ibid.; str. 116 - 117

Slika 25.

Uočeno je da su središnja dvorišta novih palača u Knossosu i Maliji bila gotovo identična izvornim dimenzijama, ukazujući na fiksnu i ritualiziranu prirodu njihova korištenja. Dvorište u Maliji bilo je više puta obnovljano. Redovite popravke popločenja na nekim specifičnim mjestima unutar dvorišta još uvijek nisu dobile zadovoljavajuće objašnjenje.¹²⁸

Južni ulaz je jednostavan, ali impresivan, popločan je pravokutnim kamenim blokovima. S obje strane iza ulaza nalaze se vrata koja vode do južnog krila palače. Zapadna vrata vode do dijela XVII, zatvorene cjeline, sudeći prema trenutnom planu palače. Južno krilo, kao i južno krilo Zakra, većinom se sastojalo od radionica. O postojanju gornjih katova svjedoče niše za prozore, a na južnom zidu središnjeg dvorišta nalaze se četvrtasti utori za grede. Gornji katovi vjerojatno su se sastojali od važnijih prostorija s prozorima koji su gledali na središnje dvorište.¹²⁹

¹²⁸ Ibid, str. 564

¹²⁹ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 116 - 117

Prostor br. XII sadrži tri skladišta koja su i danas dostupna posjetiteljima, za razliku od prostora XI, koji je zatvoren za posjetitelje zbog krađe dviju vaza. Prostor br. XI je interesantan jer pokazuje tehnologiju skladištenja i obrade ulja. Ovdje su nađeni pithosi i kanali u podu koji bi vodili iscjedak do jame u kojoj se taložio. Također, tu su stolići za gledanje u pithose, kade za odvajanje ulja, lampe i utezi. Neposredno sjevernije od prostora br. XI nalazi se prostor br. X s prozorom na svome zapadnome kraju. Na temelju lonaca za kuhanje koji su ovdje nađeni smatra se da je prostorija korištena kao smočnica i kuhinja za pretpostavljenu blagovaonu koja se nalazila na gornjem katu sjevernog dijela središnjeg dvorišta.¹³⁰

Duž sjeverne strane središnjeg dvorišta proteže se portik koji se nastavlja u zapadni dio palače i južni zid br. X. Iza portika nalazi se cigleni zid i stepenište. Na zapadnoj strani portika nalazi se prostorija sa stubom te velika prostorija s šest stuba. Slična prostorija nalazi se i u Zakru, stoji na istoj poziciji s obzirom na središnje dvorište te također ima šest stubova. U ovoj prostoriji nađene su životinjske kosti, a u prostoriji do pribor za kuhanje. U Maliji pribor za kuhanje nađen je u prostoriji br. X. Stubovi su podupirali prostorije na katu iznad koje su vjerojatno služile kao blagovaone.¹³¹

Kada smo spominjali kriptu stubova, napomenuli smo da su stubovi u njoj poravnani s oltarom i jamom koja se nalazi na sredini središnjeg dvorišta. Jama je duboka oko četvrtine metra, obrubljena je ciglom i ima četiri ciglena postolja. Prilikom iskopavanja pronađeni su spaljeni drveni trupci. S obzirom na to da je jama poravnana sa stubovima kripte, najvjerojatnije se radi o postolju za oltar povezanim s kultom kripte stubova VII.¹³²

¹³⁰ Ibid. str. 117 - 118

¹³¹ Ibid.; str. 118 - 119

¹³² Ibid.; str. 119 - 120

Slika 26.

Iz sjeverozapadnog ugla središnjeg dvorišta pored malog portika sa stupom do sjevernog dvorišta vodi uski prolaz između utvrde br. V i blagovaone br. IX. Sjeverni trg je danas djelomice prekriven kasnijom građevinom br. XXIII, koja je drugačije orijentacije od trga i sagrađena je djelomice i od minojskih kamenih blokova. Na jednome je ugravirana grana. Moguće je da je sagrađena krajem minojske ere, a moguće je da pripada arhajskom ili klasičnom periodu. Za vremena palače duž istočne i sjeverne strane dvorišta protezao se portik prepoznatljiv po tri baze za stupove koji definiraju granicu između sjevernog trga i portika. Iza portika nalaze se još dvije grupe skladišta.¹³³

Preko puta prolaza koji povezuje središnje i sjeverno dvorište nalazi se sjeverni ulaz u palaču. Radi se o tipičnom minojskom ulazu koji kroz vratavodi duž uzdignutog šetališta do naglog skretanja u portik. Na sjevernom uglu dvorišta nalazi se i odvod koji završava izvan

¹³³ Ibid.; str. 119 - 120

zidina. Pored sjevernog trga nalazi se i trg utvrde koji je ime dobio po utvrđi br. V čiji temelji i dalje stoje. Do ulaza u utvrdu vode tri stepenice.¹³⁴

Od utvrde u smjeru zapada nalazi se mali trg IV2 s verandom na južnoj strani. Kroz verandu u smjeru istoka dolazi se do dvorane peristila III7, koja odgovara peristilnoj dvoranibr. 74 iz Phaistosa. S njom dijeli i poziciju u planu palače. S njene istočne i južne strane nalaze se okna za svjetlost, dok se sa sjeverne strane proteže dugački portik koji se možda otvarao na vrt. Zapadna strana dvorane peristila zatvorena je zidom iza kojega je malena hala, a iza hale nalazi se kupaona III 4.¹³⁵

Konačno uništenje palače zbog nedostatka nalazateško je odrediti, unatoč pronađenim tragovima gorenja. Iskopavanja sugeriraju da je pljačkanje prethodilo ovom burnom uništenju, budući da su mnoge sobe bile prazne. Na istoj stratigrafskoj razini kojoj pripada i uništenje palače, nađen je fino izrađen buzdovan i kameni riton u obliku školjke triton. Obasu predmeta vjerojatno bili skriveni pa su uspjeli izbjeći pljačku. Predmeti koji stilski mogu biti datirani u LMIB iz palače su rijetki. Prema tome vjerojatno je da je palača uništena ranije, kasno u LMIA ili rano u LMIB. Nakon razaranja oko sredine LM IIIB perioda, čini se da je Malia napuštena, iako se život nastavlja na brdu Kefali.¹³⁶

¹³⁴ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 119 - 120

¹³⁵ Ibid.; str. 122

¹³⁶ J. Driessen; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 563

ZAKROS

Zakros se nalazi na samom istoku Krete, okružen kršom i neplodnom zemljom. Istočni dio otoka većim je dijelom kršna i neplodna zemlja koju oživljava pokoji izvor vode. Palača se nalazi na sjevernom dijelu nizine, blizu usta klanca koji se diže iznad doline. Dio godine palaču prekriva more pokazujući time da je od minojskih vremena nastao. Zakros svoju vrijednost ima zahvaliti malenom i zaklonjenom zaljevu u kojem se nalazi. Služio je kao luka u kojoj je pristajala roba iz udaljenih krajeva. O tome nam svjedoče i nalazi slonovskih kljova i bakrenih ingota koju su ovdje dopremljeni brodovima s istoka. Rt Sidero, koji se nalazi na samome sjeveroistoku otoka, gotovo je nemoguće zaobići brodom kada puše vjetar meltemi. Zbog nepristupačnosti sjevernog dijela otoka i svoje pozicije u zaljevu zaštićenom od vjetra, Zakros je na idealnoj poziciji da služi kao pristanište. Roba je dopremana s istoka te transportirana prema unutrašnjosti otoka. Sama palača je malena te posjeduje mnogo arhitektonskih detalja koji nisu nađeni drugdje, a ovdje su se očuvali u blatu i vodi.¹³⁷

Slika 26.

¹³⁷ Ibid.; str. 124 - 125

Hogarth je prvi počeo iskopavati Zakros 1901. godine. Njegovo se istraživanje usredotočilo uglavnom na dva niska brežuljka koja dominiraju malom dolinom. Iskopavanje je na vidjelo iznijelo arhitektonske ostatke nekoliko megalitskih građevina koje su činile dio gusto izgrađenog minojskog lučkog naselja. Nađeno je mnoštvo nalaza među kojima je bilo mnogo keramike, kao i brončani alat, kamene vaze i alat. Međutim, najimpresivniji nalazi bili su gotovo tristo glinenih pečata i prstenova s pečatom - koji prikazuju motive religioznog karaktera. Posebno zanimljiva bilo je niz scena koje prikazuju hibridne ljudske oblike i nevjerojatne zvijeri koje nemaju paralela u minojskoj ikonografiji. Hogarth je objavio svoje izvješće o iskopavanju, a da nije ni dotakao rubove minojske palače čiji su tragovi nadmašili bogatstvo onih očuvanih u Knossosu.¹³⁸

Šezdeset godina kasnije, 1961. godine, Nikolaos Platon, zakopao je probni rov u zaljevu Kato Zakros. Tijekom ovog iskopavanja, a koje se nastavilo do 1967., istržen je ostatak palače. Iskopavanje iz 1961. u dolini koja leži između dvaju brežuljaka donijelo je na vidjelo niz prostranih spremišta punih pithosa zajedno s velikim brojem drugih nalaza, nađenih u prostoriji sličnoj onoj iskopanoj u istočnom krilu palače u Knossosu. Osim toga, količina i kvaliteta nalaza bila je takva da se ne može pripisati zajedničkom naselju. Stoga je Nikolaos Platon govorio o mogućem postojanju još jedne palače koja je ostala netaknutu kao posljedica ukopavanja u ruševinama.¹³⁹

Voda je bila glavni problem palače, a problemu su Minojci doskočili naprednim tehnikama drenaže i irigacije. Nađeni su odvodi, cisterne, bunari i česme i pokazuju do koje mjere su Minojci usavršili tehnike navodnjavanja. Palača je sagrađena od vapnenačkih kamenih blokova povezanih bijelom sadrom, dok gips nije korišten u gradnji. Cigla je korištena i sačuvana na nekoliko mjesta u palači, primjerice u riznici i arhivu te u kuhinji. U gradnji je također korišteno drvo i dokaze za to možemo vidjeti u stepeništima, pragovima, okvirima za prozore i drugim djelovima palače.¹⁴⁰

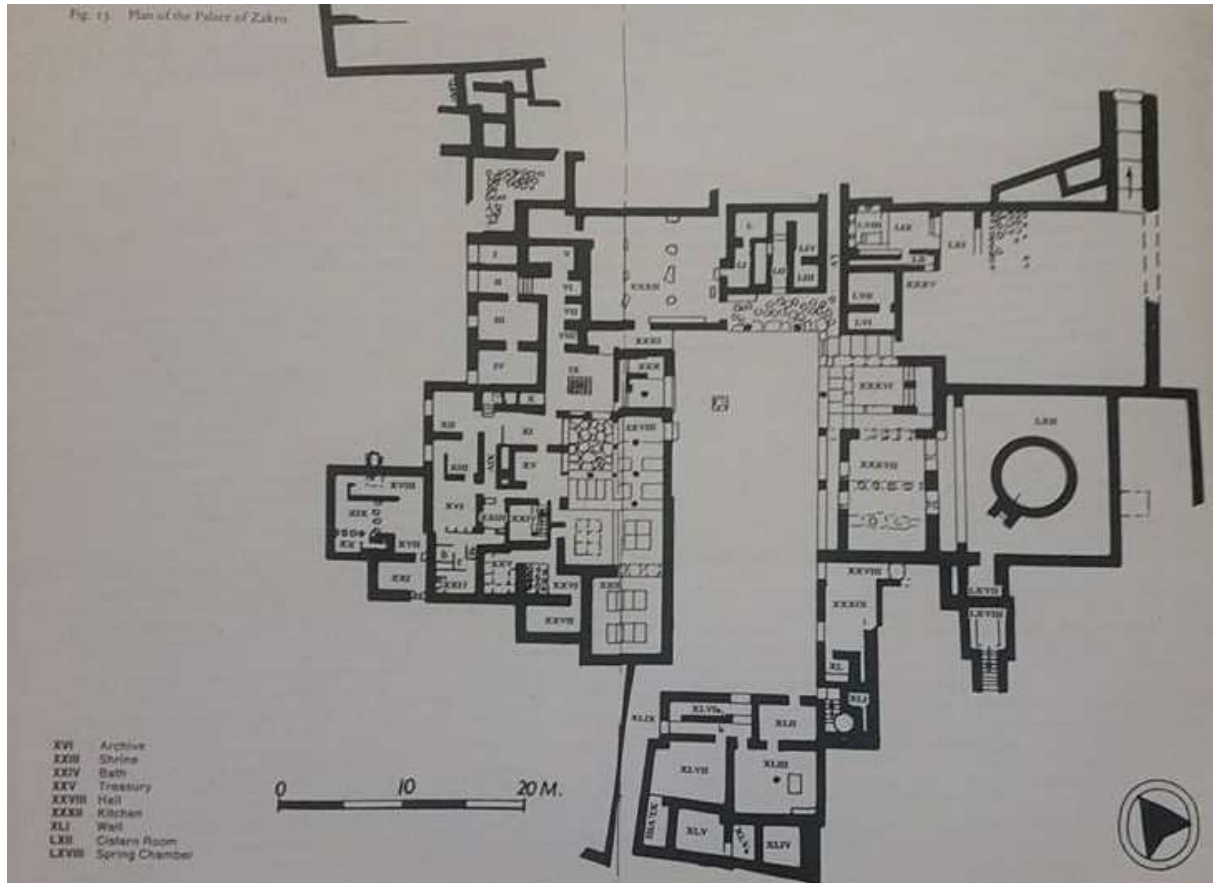
U palaču se ulazi sa sjeveroistoka, duž popločane ulice koja dolazi iz smjera mora. Bijeli kameni blokovi ispunjavaju sredinu, dok se na stranama nalazi plavo kamenje. Doduše, ponegdje je i sredina popunjena plavim kamenjem. Ulica vodi do portika s

¹³⁸ L. Platon; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 509

¹³⁹ Ibid., str. 510 - 511

¹⁴⁰ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 126 - 127

velikim, obrađenim, kamenim blokovima ispunjenim kamenim oblucima koji predstavljaju ono što je ostalo od ulaza u palaču. Kroz portik se ulazi u sjeveroistočno dvorište koje je ružirano zemljoradnjom, kao i u ostatak istočnog dijela palače.¹⁴¹

Slika 28.

Središnje dvorište manje je nego u Maliji ili Phaistosu, duljine je $30,3 \times 12,15$ m. U njegovom središtu nalaze se ostaci oltara. Okruženo je s još tri krila, od kojih je istočno, kao i u Knossosu, najveće. Istočno krilo pretrpjelo je eroziju zbog suvremene poljoprivrede, a gotovo ništa od sadržaja njegovih prostorija nije preživjelo. Ovdje su se nalazile dvije dvorane obrubljene dugim vratima okrenutim prema središnjem dvorištu, velika trgovačka dvorana s središnjom, zaobljenom cisternom i dva odvojena objekta za crpljenje podzemne vode.¹⁴²

Suprotno od ulaza, to jest na zapadnoj strani dvorišta, iza zidova od sivog vapnenca, nalazi se velika hala br. XXVIII (na istoj poziciji kao i hala u Maliji). Na sjevernom dijelu zapadne strane dvorišta nalaze se tri otvora. Centralni vodi do prostorije br. XXX s podom od

¹⁴¹ Ibid; 1976; str. 126

¹⁴² L. Platon; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 511

šljunka i gipsa te bazom od stupa u sredini. U smjeru sjevera vodi prolaz br. XXXI do kuhinje XXXII i sobe br. IX. Soba br. IX je popločana, a pločice su okružene gipsom i šljunkom. Osvjetljava je isti bazen svjetlosti koji osvjetljava i halu. Hala se sastoji od kompleksnog niza sobasličnih onima koje se nalaze u maloj palači u Knossosu. Na sjevernom kraju prostorije nalazi se odvod koji vodi od okna za svjetlost, a na jugu dvostruka vrata vode u pomoćnu prostoriju s neobičnim dizajnom poda.¹⁴³

Slika 29.

Ova prostorija je od značaja jer kontrolira prolaz između kuhinje, blagovaone i uz njih vezanih prostorija na jednoj strani i skladišta i svetišta na drugoj strani. Stepenište X je vodilo do prostorija koje su se nalazile iznad skladišta. Skladišta su dijelom ispod razine palače, a osvjetljavaju ih prozori koji gledaju na zapadno dvorište. Zapadno dvorište prati nagib terena koji lagano pada u smjeru sjevera.¹⁴⁴

¹⁴³G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976.; str. 126 - 127

¹⁴⁴Ibid.; str. 126 - 127

Iako ne pokazuju napredne arhitektonske značajke, građevine u Zakrosu, bile su bogate nalazima koji dokazuju postojanje prosperitetne zajednice suvremene s palačom. Njihov sadržaj ukazuje na činjenicu da se prvenstveno radi o privatnim prostorijama za život, iako su neke od njih bile pod kontrolom administracije palače. Industrijska postrojenja i oprema, kao i skladišni prostori za poljoprivredne proizvode i razno posuđe, podrazumijevaju relativnu ekonomsku neovisnost stanovnika tih zgrada.¹⁴⁵

Jugozapadni ugao palače sadrži svetište br. XXIII i kupaonu br. XXIV, okolo kojih se nalaze arhiv br. XVI i riznica br. XXV. Riznici su pridružene radiona br. XXVI i skladište br. XXVII, ukazujući time na vezu koju su ekonomija, religija i umjetnost imale u minojskom svijetu. U radioni se nalazi nakupina plosnatih kamenih blokova poslaganih u pravokutnik u jugozapadnom dijelu prostorije. Pretpostavlja se da se radi o osloncu za niski drveni stol koji su koristili obrtnici. U skladištu XXVII nađeno je petnaest pithosa. U riznici je nađeno devet "škrinja" napravljenih od cigle s podom od bijelog gipsa. Škrinje su sadržavale pehare, riton od kvarca, egipatske kamene vaze koje su Minojci adaptirali, keramiku s morskim motivima i mnoge druge zadivljujuće nalaze. Na podu kupaone nađena je impresivna mramorna amfora.¹⁴⁶

¹⁴⁵ L. Platon; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 511

¹⁴⁶ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 127.

Slika 30.

Svetište se sastojalo od kamene klupe preko koje je originalno stajala drvena polica. Podsjeća na svetište koje se nalazilo iza prijestolne sobe u Knossosu. Zapadno uz zid arhiva nađene su linear A tablice, skladištene na drvenim policama poslaganim u niše zida. Prilikom iskopavanja palače, zaključeno je na temelju načina na koji su posude pale, da su slične police korištene i u skladištu lončarije br. XIII na zapadnoj strani.¹⁴⁷

U kuhinji br. XXXII, šest velikih i grubih baza za stupove podupiralo je pretpostavljenu blagovaonu na katu iznad. Sličan raspored nalazimo i u rasporedu kuhinje i blagovaone u Maliji. U Zakrosu stepenice br. LII koje vode do blagovaone, odvojene su od kuhinje ostavom br. LI. Stepenice su bile napravljene od drva i kao takve se nisu očuvale do danas. U ostavi su nađeni mnogi lonci za kuhanje, a ispred kuhinje je nađena masa kostiju, vjerojatno ostataka obroka.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Ibid.; str. 127 - 128

¹⁴⁸ Ibid.; str. 127

Istočno od bloka koji sadrži ostavu i stepenice nalazi se prolaz br. LV, a iza njega kupaona LVIII. Na sjevernoj strani ove kupaone nalazi se gipsana klupa te stupovi sa sjeverne i zapadne strane. Pozicionirana blizu glavnog ulaza u palaču, vjerojatno je služila za čišćenje posjetitelja kao i slično pozicionirana kupaona u Knossosu.¹⁴⁹

Prostorije vladara na istočnoj strani palače su uništene i plan im je moguće pretpostaviti prema ostacima temelja. Veranda sa stubovima na središnjem dvorištu vodi do dvije velike hale podijeljene s više vrata. Prostorija br. XXXVI na sjeveru bila je osvijetljena oknom za svjetlost na svojem istočnome kraju, a prostorija br. XXXVII ima cisternu ili bazen u pomoćnoj prostoriji. Vjerojatno ju je koristio vladar palače. Soba sa cisternom bila je popločana šljunkom i vapnom koji su odvodili vodu iz kade. Nađene su dvije baze za stupove te treća u sjeveroistočnom dvorištu koja se, vjerojatno, originalno nalazila ovdje. Stupovi su držali krov iznad cisterne, a voda je dovedena iz izvora u komori br. LXVIII.¹⁵⁰

Na jugoistočnom uglu nalazi se bunar XLI sa stepenicama koje vode do njega. Na južnoj strani nalazilo se nekoliko radiona za lončariju, kristal i slonovaču u XLIII i za mirise u XLV. Stepenište XLV vodilo je do prostorija na katu iznad iz kojih su vjerojatno pale i freske nađene ovdje. Pored ovoga bloka nalazi se južni ulaz u palaču.¹⁵¹

Platon je datirao posljednje uništenje palače u Zakrosu u kraj LMIB razdoblja, tj. u sredinu XV stoljeća pr. Kr., temeljeći to na dokazima keramike pronađene u zadnjem zatvorenom sloju. Smatrao je da je ovo veliko uništenje rezultat vulkanske eksplozije There. Danas većina znanstvenika vjeruje da je do eksplozije vulkana došlo krajem prethodne LMIA faze, jer nađeni su određeni geološki dokazi u arheološkim slojevima tog razdoblja kako u po Egejskim otocima tako i na Kreti.¹⁵²

AYIA TRIADHA

¹⁴⁹Ibid.; str. 127 - 128

¹⁵⁰Ibid.; str. 127 – 128

¹⁵¹Ibid.; str. 128

¹⁵² L. Platon; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 511

Ayia Triadha nalazi se u neposrednoj blizini Phaistosa, udaljena je samo pola sata pješice. Puteljak vodi po sjevernoj strani klisure Phaistosa i prolazi pored tipičnog kretskog pejzaža. Prije samog lokaliteta nalaze se dvije tolos grobnice. U jednoj od njih nađen je poznati sarkofag iz Ayie Triadhe. Sam lokalitet položen je malo iznad polja i gleda na zapad u smjeru mora. U minojsko vrijeme razina mora dosežala je do ruba lokaliteta. Okolna ravnica izgleda da je nastala kao delta rijeke Yeropotamos koja navodnjava nizinu Mesare.¹⁵³

Iskopavanja su započeta 1934. godine te trajala do 1936. godine i provodio ih je L. Pernier. Nekoliko probnih jama na području *sacello* otvorio je 1939. godine i 1950. godine L. Banti, kome je povjereno objavljivanje iskopavanja koja su ostala neobjavljenima. Epizodna iskopavanja nastavili su 1970. godine C. Laviosa i D. Levi, a nova sustavna iskopavanja započela je talijanska arheološka škola u Ateni 1977. godine. Njihov cilj bio je razjasniti niz kronoloških, arhitektonskih i planimetrijski problema koji su ostali neriješeni starim iskopavanjima. Nova istraživanja dovela su do objašnjenja paralelnih povijesti Ayije Trijade i Phaistosa u pogledu "komplementarnosti uloga".¹⁵⁴

Ayia Triadha teško je razumljiv lokalitet, a djelomice je to zbog dvaju perioda gradnje - prvi u LMI periodu, a kasniji u LMIII periodu. Ponekad je teško razlučiti o kojem se periodu gradnje radi. Drugi razlog zašto je teško razumjeti ovaj lokalitet jest nedostatak objavljenih istraživanja. Lokalitet je istražen početkom 20. st. i jedini objavljeni materijali preliminarne su skice iskopavanja.¹⁵⁵

Red trgovina okosnica je građevine, tj. onoga što je od nje ostalo, te se rasprostire po osi sjever-jug. S druge strane male tržnice - slične kasnijoj agori grčkih polisa - nalaze se prostorije za život. Veći dio ovih prostorija je u uništenom stanju i očuvan je samo podrum. Međutim, na nekima se vidi kvalitetna gradnja od obrađenog kamena te manji kameni oblutci koji su služili kao vezivni materijal između većih blokova. U redu kuća jedna se ističe svojom veličinom. Datum ovih kuća je nepoznat, talijanski istraživači pripisali su im LMIII razdoblje, ali sasvim je moguće i da se radi o LMI razdoblju.¹⁵⁶

¹⁵³ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 104 - 109

¹⁵⁴ V. La Rossa; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 495

¹⁵⁵ G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; 1976; str. 104 - 109

¹⁵⁶ Ibid.; str. 104 - 109

Phaistos je tad prolazio kroz težak period, za razliku od dinamičnih središta sjeverne obale poput Knossosa i Malije koji su sudjelovali u pomorskoj trgovini. Posljedice posljednjeg potresa dovele su do toga je Knossos postupno proširio svoju političku kontrolu nad središnjom Kretom. Ishod ove kontrole bio je možda izgradnja kraljevske vile u Ayia Triadi krajem 17. stoljeća pr. Kr. Čini se da je uspostavljena neka elitna skupina kako bi kontrolirala gospodarstvo okolnog teritorija. Ayia Triadha je u ovom trenutku naizgled postala administrativno središte elite iz Phaistosa.¹⁵⁷

Trgovine u redu su uniformne veličine što svjedoči o administrativnoj moći minojskih vladara i centraliziranoj vladavini. Na ulazu svake nalazio se veliki kameni blok, a iza njega portik čiji je krov stajao na redu stupova. Između stupova nalaze se male baze od stupova koje su skraćivale udaljenost između potpornja. Moguće je da su se za njih vezale te, za vrijeme popodnevnog sunca, spuštale zavjese. Na kraju reda trgovina u nizu nalazi se stepenište koje vodi do minojske kuće, dislocirane od osi trgovina u nizu. Put se nastavlja van kompleksa na malu minojsku verandu ispod terasa kustosove kuće. Odavde još jedan red stepenica vodi do daljnjih kuća koje se nalaze iznad samog lokaliteta. Iza njih, prema jugoistoku nalazišta, nalazi se svetište podijeljeno na predvorje i glavnu prostoriju. Njegovi podovi i zidovi ukrašeni su LMI freskom s morskim motivima koja je danas izložena u muzeju u Heraklionu. Svetište je ponovno korišteno u LMIII periodu, o čemu svjedoče glineni valjkasta postolja za prinošenje žrtve i darova nepoznatome božanstvu. Nalaze se rasprostrti ispred kamene klupe i na kraju svetišta. Moguće je da se na klupi nalazila drvena statua božanstva.¹⁵⁸

Veličina naselja čini se relativno ograničena. Niti jedan trag neolitske okupacije do sada nije lociran, ali velikizavjetni depozit je identificiran i djelomično iskopan ispod mletačkog groblja odmah južno od *Piazzale dei Sacelli*. Nedavna interpretacija povezala ga je sa obredom koji je uključivao meso i vino, kao i ukopavanje keramike visoke kvalitete zajedno sa životinjskim kostima i ostacima hrane. Ovdje su nađeni i posebno zanimljivi modeli glinenih kuća.¹⁵⁹

¹⁵⁷ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 587

¹⁵⁸ Ibid.; str. 507

¹⁵⁹ Ibid.; str. 507

Slika 31.

Ispod svetišta se nalazi dvorište oko kojeg se u L rasporedu rasprostiru ostaci kraljevskog apartmana. Kao što je slučaj u istočnome dijelu Knossosa i ovdje je većina sačuvanih građevina ispod razine na kojoj je sagrađeno dvorište. Međutim, postoji mnogo dokaza da je postojao i gornji kat. Mnogi predmeti koji su pali s višeg kata nađeni su u prostorijama ispod, a među njima i poznata Vaza žeteoca. Hrbat na kojemu se nalazi dvorište je malen, pa su tako i dimenzije samog dvorišta male.¹⁶⁰

Na istočnome kraju dvorišta nalaze se piramidalna postolja na kojima su vidljive oznake dvostruke sjekire, označavajući time svetost i značenje ovoga mjesta. Na sjevernome uglu dvorišta još uvijek je očuvano popločenje. Na zapadu se nalazi portik s pravokutnim kamenim blokovima i bazom za stup; zajedno sa zidovima sjevernije čine građevinu pravokutnog oblika koja se nalazi iznad samog lokaliteta. Radi se o građevini megaronskog tipa koja je karakteristična za mikensku kulturu te je kasnija od same palače. Keramika

¹⁶⁰ Ibid.; str. 508

nađena u njoj je iz LM III perioda. Međutim, pitanje datacije i pripadnosti ove građevine ostaje otvoreno dok se Ayia Triadha bolje ne obradi i rezultati objave.¹⁶¹

U središtu lokaliteta nalazi se otvoreno dvorište koje su talijanski istraživači nazvali “dvorište svetišta“, a kakvo je tipično za palače. Međutim, ovo dvorište je manjih dimenzija od središnjih dvorišta palača. Zbog manjih dimenzija i zbog nedostatka nekih zdanja uokolo dvorišta teško ga je uopće usporediti sa središnjim dvorištima npr. Knossosa ili Phaistosa. Također, rasprostire se duljinom po osi istok-zapad, za razliku od središnjih dvorišta palača koja se rasprostiru po sjever-jug osi.¹⁶²

Aya Triadha je za vrijeme MMII razdoblja lišena monumentalnih građevina i administrativnih dokumenata. Iako je podvrgnuta Phaistosu, ipak je dostigla visoku razinu društvene složenosti. Lokalitet je u ovo vrijeme značajno proširivan, pretpostavlja se na 26-30 ha, u odnosu na dotadašnjih 60 ha suvremenog Phaistosa. Uništenje palače u Phaistosu u MMIIB razdoblju, potvrđeno je i u Ayia Triadi.¹⁶³

Do lokaliteta je moguće doći stepeništem koje se nalazi na istoku dvorišta iznad dvaju drenažna odvoda. Stepence su sagrađene od gipsa i vode do soba koje se ističu detaljima i završetkom obrade. Klupe, prozori, stepeništa i odvodi su neke od karakteristično minojskih arhitektonskih detalja koje ove prostorije posjeduju. Na dnu stepeništa nalazi se soba s klupama iza koje se prostor otvara na oknu za svjetlost. Južno od okna za svjetlost nalaze se veliki kameni blokovi koji su vjerojatno temelj dvorišta te iznenađujuće dobro napravljen odvod. Na istočnoj strani prozor se otvara prema stepeništu koje je u biti nastavak prolaza koji vodi ka sjeveru.¹⁶⁴

Na dnu stepeništa koje se spušta s dvorišta skreće se lijevo u prostoriju br. 2 koju osvjetljava okno za svjetlost. Prostoriju br. 1 koja se nalazi odmah pored prostorije br. 2, osvjetljava istočno okno za svjetlost. Prostorija br. 21 se nalazi iza nekoliko zatvorenih vrata, osvjetljena je vlastitim bazenom svjetlosti kao i prostorija br. 20, a izvan nje je stepeničasta rampa otvorena prema nebu. Prostorije su pokrivene gipsom, a bazeni svjetlosti su građeni od obrađenih kamenih blokova. Između vrata koja vode do prostorije br. 21 i njenog okna za

¹⁶¹ G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; 1976; str. 104 - 109

¹⁶² *Ibid.*; str. 104 - 109

¹⁶³ V. La Rosa; *Knossos*; *The Oxford Handbook of Aegean Archeology* ur. E. H. Cline; 2010; str. 498

¹⁶⁴ G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete.*; str. 104 - 109

svjetlost nalazi se mali trijem. Njegov krov stajao je na stupovima od kojih su se očuvale kamene baze od serpentina, kamena koji su Minojci preferirali prilikom izrade kamenih vaza.¹⁶⁵

Na koji način su ove prostorije povezane sa skladištima nije lako odlučiti. Razlog tomu je što su drenažne cijevi uništile veći dio okolne arhitekture. Zapadna drenažna cijev je LMIII datuma što ju stavlja u isti period kad je izgrađen i megaron. Drenažna cijev na istoku nema smisla u svom trenutnom, restauriranom položaju. Gruba kamena cijev stoji iznad dvorišta popločanog finim gipsom. To nas navodi na dva moguća rješenja: ili je cijev krivo restaurirana, ili je napravljena za vrijeme ponovne gradnje palače nakon neke prirodne nepogode kao što je potres. Nešto sjevernije od zapadne drenažne cijevi nalazi se ulaz u sam lokalitet, a iza njega tzv. *Rampa dal Mare* koja odvaja palaču od grada. Istraživači su smatrali da je more dopiralo do Ayie Triadhe u minojska vremena.¹⁶⁶

Skladišta br. 6, 18, 5 i 8 rasprostiru se na dva kata, na nižemu se nalaze pithosi, a na gornjem katu nalazi se prostorija s pet gipsanih postolja za pithose. Postolja na kojima su stajali pithosi koji su čuvali ulje. Na vrhu malog stepeništa kojim se i dolazi na gornji kat nalazi se mala soba s centralnim stupom i spaljenim blokovima od gipsa.¹⁶⁷

Produljimo li uz sjevernu fasadu palače prema zapadu doći ćemo do dijela lokaliteta gdje se nalaze elegantne javne prostorije. Njih je teško rekonstruirati s obzirom da su poprilično oštećene. Prva u nizu od ovih prostorija malo je predvorje koje ima očuvane tri baze od stupa i jednu rupu u kojoj je stajala četvrta baza. Odavde vrata u jugoistočnome uglu vode do prostorije u kojoj je nađena freska s prikazima žene u vrtu (vjerojatno božice ili svećenice) i mačke koja lovi fazane. Soba vratima je podijeljena na dva dijela. U zapadnom dijelu pronađene su mnogobrojne linear A tablice, što sugerira da se prostorija koristila kao administrativno središte lokaliteta.¹⁶⁸

Nađena skladišta, pečati i linear A tablice svjedoče nam da je lokalitet imao ekonomsku funkciju, kakva se inače pripisuje palačama – skladištenje prinosa i čuvanje zapisa o njegovom postojanju. Ovo postavlja značajne teškoće u interpretaciji samog

¹⁶⁵Ibid.; str. 104 - 109

¹⁶⁶Ibid.; str. 104 - 109

¹⁶⁷Ibid.; str. 104 - 109

¹⁶⁸G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; 1976; str. 104 - 109

lokaliteta te njegovog odnosa s palačama. Evans je Ayu Triadhu smatrao palačom, međutim danas sve veći broj arheologa smatra da se radi o kraljevskoj vili koja je ujedno imala i ekonomsku funkciju.¹⁶⁹

Na sjeverozapadnom uglu prostorije nalazi se peristilno dvorište, a iza ovoga dvorišta i iza prostorije br. 14 nalazi se glavna prostorija palače, prostorija br. 4. Po tri ruba ove prostorije rasprostire se gipsana klupa, a rupe pokazuju gdje su grede držale zidove ispunjene kamenim oblucima. Radi se o prohladnoj i ugodnoj prostoriji s pogledom i klupom, na kojoj su vjerojatno stajali madraci i jastuci. Po ovome je slična kraljičinoj sobi u Knossosu. Osvjetljavale su je standardne kamene lampe, od kojih je jedna i pronađena u sobi, a još dvije sa svake strane ulaza u malu pomoćnu prostoriju. Glavnu prostoriju zatvarala su dvostruka vrata, a iza vrata nalaze se dva reda baza za stupove. Iza glavne prostorije nalazi se povećća hala. Od glavne prostorije odvojena je dvostrukim vratima, a njeno peristilno dvorište gledalo je na more i Psiloriti.¹⁷⁰

Južno od glavne prostorije nalazi se stepenište i malookno za svjetlost. Ovdje se očituje kontrast između obrađenih kamenih blokova izloženih vremenskim prilikama, i gradnje od kamenih oblutaka - tehnika kojom je napravljena unutrašnjost prostorija. Preko puta ovoga bazena svjetlosti dvostruka vrata vode u prostoriju na čijem su zapadnom dijelu nađeni pithosi. Prostorija je imala i dva odvojena izlaza na jugu. Jedan od izlaza vodio je do radne prostorije, vjerojatno slikara fresaka. Drugi prolaz vodio je u podrum sa stupovima koji su podupirali pretpostavljenu prostoriju iznad.¹⁷¹

Iza ovih prostorija prema jugu nalazi serija skladišta. Bili su otvoreni prema prolazu iskopanom u brdu. Skladišta imaju velike granične kamene kao i prethodno opisane trgovine u nizu. Moguće je da su služila kao radne sobe za zanatlije. Po rasporedu u nizu također podsjećaju na prethodno opisan red trgovina i moguće je da se radi o pretečama kasnijeg (vjerojatno LMIII) niza. Prostor graniči s popločanom sobom koja se rasprostire po osi sjever-jug i koja se vjerojatno nastavljala na cestu sa sjeverne strane lokaliteta.¹⁷²

¹⁶⁹Ibid; str. 104 - 109

¹⁷⁰ Ibid.; str. 104 - 109

¹⁷¹Ibid.; str. 104 - 109

¹⁷²Ibid.; str. 104 - 109

Kada uspoređujemo Ayia Triadhu s ostalim primjerima minojske arhitekture, vidimo da ona dijeli neke osobine s palačama. Najvažnije, ona posjeduje središnje dvorište oko kojega se rasprostiru kraljevski apartmani, baš kao što je slučaj s palačama. Međutim, kraljevski apartmani se rasprostiru oko središnjeg dvorišta u L-obliku, dok je kod palača raspored kraljevskih apartmana sa sve četiri strane. Kraljevski apartmani se niti po veličini, niti po bogatstvu nalaza i dekoracija ne mogu mjeriti s onima iz Knossosa ili Phaistosa. Sakralni elementi u arhitekturi koji definiraju palaču također nisu prisutni u svom bogatstvu koje nalazimo kod palača. Zatim, nedostaje kripta stubova, nema vezanog svetišta na vrhuncu brda, a gradnja se po monumetalnosti ne može mjeriti s palačama. Nadalje, ovdje kao i kod palača nalazimo skladišne prostorije u velikom broju u kojima su nađene linear A tablice, što sugerira da je lokalitet imao i administrativnu funkciju. Od ključnih arhitektonskih elemenata koje čine palaču, ovdje nedostaje zapadno dvorište, *piano nobile*, a kraljevski apartmani su manji i lošije gradnje od onih u palačama.¹⁷³

ZAKLJUČAK

Kroz rad sam pokušao pružiti cjelovitu sliku o tome što je minojska palača i kako je ona definirana, kako arhitektonski, tako i funkcionalno. Za tu svrhu poslužio sam se kontrastom

¹⁷³ V. La Rosa; Knossos; The Oxford Handbook of Aegean Archeology ur. E. H. Cline; 2010; str. 499

između palača i lokaliteta koji s njima dijeli mnoge karakteristike - ali ne dovoljno da bi ga se moglo prozvati palačom – Ayia Triadha. Geografski kontekst nam je pružio osnovu iz koje možemo zaključiti što je Minojcima bilo na raspolaganju, i kako su reljef i klima utjecali na njihove metode gradnje i odabire materijala.

Dotakli smo se i orijentacije palača te središnjih dvorišta u njima - također jedne od karakteristika koja definira palače. Planiranje palače, s obzirom na geografsko i astronomsko okruženje, pretpostavlja spregu između graditeljstva i kulta te naprednih uvida iz područja geografije, astronomije i graditeljstva.

U ostatku rada napravili smo pregled, tj. šetnju kroz tri najveće i najznačajnije palače, osvrćući se pritom na sve bitne aspekte u arhitekturi, kao i bitne pokretne nalaze nađene u njima. Iz ovih materijalnih dokaza dobivamo značajne uvide u navike i način života Minojaca, a prvenstveno u njihovu arhitekturu. Dotakli smo se i kulta te religije, koji su igrali značajnu ulogu u minojskom životu, a ostavili su traga i na njihovoj arhitekturi.

Najveći značaj u proučavanju Minojaca i drevne Krete nesumnjivo i danas uživa Arthur Evans. Iako su mnoge njegove teorije kasnije pobijene, a danas se ne bi svima dopale ni njegove rekonstrukcije u Knossosu, većina recentnijih znanstvenika se ipak ili oslanja ili spori s Evansom. Evansovo nasljeđe živi i dalje, a tako i minojske palače, tj. njihovi ostaci koji i danas zapanjuju posjetitelje Krete, kao i sve one koji ih proučavaju.

POPIS LITERATURE

1. Cadogan, Gerald; *Palaces of Minoan Crete*; Barrie and Jenkins, 1976

2. Castelden, Rodney; *Life in Bronze Age Crete*; Routledge, 1990
3. Cline, Eric H., urednik; *The Oxford Handbook of Aegean Archeology*; Oxford University Press, 2010
4. Driessen, Jan; *The Central Court of the Palace at Knossos*; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE, str.75-82, 2004
5. Evans, Arthur; *The palace of Minos at Knossos I-IV*; Macmillan and Co., 1921-1935
6. Goodison, Lucy; *From tolos tomb to Throne Room: some considerations of dawn light and directionality in Minoan buildings*, British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE, str.339-350, 2004
7. Graham, Walter J.; *The Central Court as the Minoan Bull-Ring*; American Journal of Archaeology, Vol. 61, No. 3, str. 255-262, 1957
8. Graham, Walter J.; *Windows, Recesses, and the Piano Nobile in the Minoan Palaces*; American Journal of Archaeology, Vol. 64, No. 4, str. 329-333, 1960
9. Graham, Walter J.: *Further Notes on Minoan Palace Architecture: 1. West Magazines and Upper Halls at Knossos and Mallia*; American Journal of Archaeology, Vol. 83, No. 1, str. 49-63, 1979
10. Graham, J. Walter; *Further Notes on Minoan Palace Architecture: 2. Access to, and Use of, Minoan Palace Roofs Source*; American Journal of Archaeology, Vol. 83, No. 1, str. 64-69, 1979
11. Higgins, Reynold; *Minoan and Mycenaean Art (World of Art)*; Thames & Hudson, 1997
12. Hood, Sinclair; *Excavations at Knossos. Knossos: Soundings in the Palace Area, 1973-87*; The Annual of the British School at Athens, Vol. 89, str. 101-102, 1994
13. Hood, Sinclair & Taylor, William, *THE BRONZE AGE PALACE AT KNOSSOS: PLAN AND SECTIONS*; The British School at Athens. Supplementary Volumes, No. 13, THE BRONZE AGE PALACE AT KNOSSOS: PLAN AND SECTIONS, str. i-xiv, 1-34, 1981

14. Hopkins, Clark; *A Review of the Throne Room at Knossos*, American Journal of Archaeology, Vol. 67, No. 4, str. 416-419, 1963
15. Karetsou, Alexandra; *Knossos after Evans: past interventions, present state and future solutions*; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE, str. 547-555, 2004
16. MacDonald, C. F. & J. M. Driessen; *The Drainage System of the Domestic Quarter in the Palace at Knossos*; The Annual of the British School at Athens; Vol. 83, 1988
17. Marankou, Lila (ur.); *Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection*; N.P. Athens, C. Adam, 1992.
18. McEnroe, John C.; *Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*; University of Texas Press, 2010
19. Palyvou, Claire; *Outdoor space in Minoan architecture: "community and privacy"*; British School at Athens Studies, Vol. 12, KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE, 2004
20. Shaw W., Joseph; *Setting in the palaces of Minoan Crete: a review of how and when*; British School at Athens Studies, Vol. 18, CRETAN OFFERINGS; Studies in honour of Peter Warren, 2010
21. Shaw W., Joseph & Lowe, Arron; *The "Lost" Portico at Knossos: The Central Court Revisited*; American Journal of Archaeology, Vol. 106, No. 4, str. 513-523, 2002
22. Warren, Peter; *Circular Platforms at Minoan Knossos*; The Annual of the British School at Athens, Vol. 79, str. 307-323, 1984

POPIS SLIKA

1. Egejsko more u brončano doba (<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/70/d2/dd/70d2ddcdb933ebb9b75996b305fa0148.jpg>)
2. Minojski lokaliteti na Kreti
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/25/Crete_integrated_map-hu.svg/2000px-Crete_integrated_map-hu.svg.png)
3. Monumentalna minojska arhitektura
(<http://covers.booktopia.com.au/big/9781931534772/elite-minoan-architecture.jpg>)
4. Joseph W. Shaw; (The "Lost" Portico at Knossos: The Central Court Revisited and Arron Lowe; *American Journal of Archaeology*, Vol. 106, No. 4 (Oct., 2002), str. 513-523)
5. Centralna dvorišta Knossosa, Phaistosa i Malije u istoj skali (J. Walter Graham; *The Central Court as the Minoan Bull-Ring*; *American Journal of Archaeology*, Vol. 61, No. 3 (Jul., 1957), str. 255-262)
6. Minojska kronologija (Marangou L., (ur.), *Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection*; N.P. Goulandris Foundation - Museum of Cycladic Art, Athens 1992, str. 26)
7. Karta Knossosa i okolice (G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; Barrie and Jenkins, London 1976, str. 56)
8. Plan Knossosa (G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; Barrie and Jenkins, London 1976, str. 56)
9. Bazen za čišćenje (<http://aliberaleducation.blogspot.hr/2010/09/first-you-lustrate-then-you-libate.html>)

10. Prijestolna dvorana (<http://archives.evergreen.edu/webpages/curricular/2006-2007/greeceanditaly/sacred-throne-room-knossos-middle-helladic-period/index.html>)
11. Plan središnjeg dvorišta u Knossosu (L. Goodison, *Knossos: Palace, City, State*, British School of Athens Studies Vol 12. 2004., str. 339 – 350)
12. Skladišta u Knossosu
(http://www.greece.com/photos/destinations/Crete/Heraklion/Settlement/Knossos/Knossos_palace,_storage_room/18995290)
13. Kraljičina soba u Knossosu (<http://arthistoryteachingresources.org/lessons/aegean-art/>)
14. Zračna snimka palače u Phaistosu
(<http://www.explorecrete.com/archaeology/phaistos.html>)
15. Plan palače u Phaistosu (G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; Barrie and Jenkins, London 1976, str. 88)
16. Veliko stepenište u Phaistosu
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Phaistos_02.jpg)
17. Skladišta u Phaistosu (<http://www.minoancrete.com/phaistos010b.jpg>)
18. Središnje dvorište u Phaistosu (<http://www.minoancrete.com/phaistos07b.jpg>)
19. Kraljeva rezidencija u Phaistosu (<http://www.minoancrete.com/phaistos03b.jpg>)
20. Predio palače u Phaistosu u kojoj je nađen poznati disk
(<http://www.minoancrete.com/phaistos023b.jpg>)
21. Malia, vrh palače (<http://www.minoancrete.com/malia.htm>)
22. Plan palače u Maliji (G. Cadogan; *Palaces of Minoan Crete*; Barrie and Jenkins, London 1976, str. 120)

23. Loža u Maliji (<http://www.minoancrete.com/mallia017b.jpg>)
24. Veliko stepenište u Maliji (<http://www.minoancrete.com/mallia004b.jpg>)
25. Središnje dvorište u Maliji (<http://www.minoancrete.com/mallia002b.jpg>)
26. Kripta stubova u Maliji (<http://www.minoancrete.com/mallia043b.jpg>)
27. Paoramski pogled na Zakros (<http://www.minoancrete.com/zakros002b.jpg>)
28. Plan palače u Zakros (G. Cadogan; Palaces of Minoan Crete; Barrie and Jenkins, London 1976, str. 120)
29. Središnje dvorište u Knossosu (<http://www.minoancrete.com/zakros003b.jpg>)
30. Riznica u Zakrosu (<http://www.minoancrete.com/zakros042b.jpg>)
31. Trgovine u redu, Ayia Tiadha (<http://www.minoancrete.com/agtriada015b.jpg>)

POPIS KRATICA

EM – rano minojsko razdoblje (od 3500 pr. Kr. do 2160 pr. Kr).

MM– srednje minojsko razdoblje (od 2160 pr. Kr. do 1600 pr. Kr)

LM– kasno minojsko razdoblje (od 1600 pr. Kr. do 1070 pr. Kr)